

Розділ 11. НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Європа та європейці

Науково-технічна революція. Наприкінці XIX ст. провідні країни Європи продовжували нарощувати свій економічний потенціал, спираючися на швидкий поступ науково-технічних знань і технологій. Перехід до виплавлення сталі, використання нових хімічних матеріалів і сполук, електроенергії, засобів зв'язку і комунікації (телефон, автомобіль, літак) – усе це забезпечило європейським країнам провідні позиції у розв'язанні суспільних проблем, створило кращі можливості для підвищення рівня життя населення. Якщо XIX ст. було віком вугілля і пари, то на зламі XIX і XX ст. більшого значення набували нафта, електрична енергія, хімічна промисловість. У 1860 р. француз Е. Ленуар сконструював перший двигун внутрішнього згоряння, що працював на газі, а у 1878 р. німець А. Отто вдосконалив його, застосувавши замість газу нафту. Подальшому розвитку двигуна завдячують німецьким інженерам К. Бенцу, Г. Даймлеру, В. Сіменсу. Наприкінці XIX ст. були створені перші мотоцикли та автомобілі, 1892 р. американець Генрі Форд заснував перше підприємство серійного виробництва автомобілів. Одночасно з працею над двигуном внутрішнього згоряння провадилися роботи з одержання електричної енергії: перша електростанція промислової потужності була побудована у США в 1896-1898 рр. біля Ніагарського водоспаду. Використання електроенергії здійснило революцію у промисловому виробництві, побуті, комунікації, транспорті. На початку XX ст. почали будувати великі морські кораблі з використанням потужних двигунів внутрішнього згоряння. 1912 р. англійці побудували великий океанський пасажирський корабель “Титанік”, який, однак, вже у першому рейсі в квітні того ж року зіткнувся з айсбергом і затонув, забравши з собою життя 1503 людей. Швидкими темпами створювалося літакобудування. Якщо у 1909 р. француз Л. Блері здійснив перший переліт через протоку Ла Манш, то у 1912-1914 рр. були сконструйовані і введені в дію літаки, які розвивали швидкість до 250 км на годину, піднімалися на висоту до 5 км і долали тисячі кілометрів відстані.

Застосування нових технік, технологій і матеріалів створювало умови для вдосконалення процесу виробництва і прискорення господарського розвитку. У погоні за максимальними прибутками фабрики об'єднувалися у трести, концерни і синдикати, які охоплювали повний або частковий цикл продукції – від видобутку сировини до її продажу. З одного боку, лунали голоси про лібералізм, а з другого – обмежувалася свобода виробників і встановлювався монополізм. Монополії шукали шляхів впливу на державний апарат, домагалися проведення протекціоністської політики.

Наукові й технічні досягнення позначалися також на вдосконаленні воєнної техніки. Створювалися повітряні війська, розпочалося будівництво великих надводних і підводних човнів. У 1891 р. до озброєння запроваджено скорострільний кулемет, сконструйований інженером Х. Максимом, що робив 1500 пострілів на хвилину. Шведський хімік А.Б. Нобель ще 1866 р. розробив технологію виробництва динаміту – вибухової речовини великої потужності (у 1900 р. за його заповітом створено фонд, який донині щорічно присуджує вченим нагороди за видатні наукові заслуги).

Позитивні економічні зрушення спостерігалися також у країнах Центральної і Східної Європи (Австро-Угорщина, Росія), які загалом відставали в темпах індустріалізації від Західної Європи. Економічне зростання провідних європейських країн вперше в історії перевищувало темпи приросту населення. Особливо бурхливо розвивалась економіка Німеччини, яка спиралася на індустріальні райони Ельзасу і

Лотарингії, Руру та Сілезії, на нові галузі промисловості (хімічну, електротехнічну, машинобудівну), успішний розвиток банківської системи. За багатьма важливими показниками розвитку промисловості у 1912 р. Німеччина випередила традиційних континентальних лідерів – Великобританію, Францію і Бельгію.

Успішний розвиток економіки провідних європейських країн забезпечив загальне поліпшення умов життя більшості населення. Соціальні законодавства і парламентські системи західноєвропейських держав сприяли **поширенню ліберальних ідеологій**, в яких домінували погляди на легальне розв'язання соціальних проблем з допомогою реформ і з опорою на християнські цінності. Провідником ліберальних ідей виступали буржуазні верстви. Вони формували ідеї про те, що влада походить від народу і піддається реформуванню та контролю. На перший план висувалися гасла економічної свободи й збагачення, далі йшли вимоги обмеження політичної влади монархів і аристократії, розширення прав парламентів, запровадження загального виборчого права. Демократично-парламентські системи утверджувались у Великобританії, Франції, Швейцарії. Далі на схід – у Німеччині, Австро-Угорщині, Росії – демократичні засади устрою поступово зменшувалися, поступаючись абсолютистським порядкам. Однак і тут в міру поширення освіти ідеї демократизації знаходили все більше прихильників, в тому числі серед нижчих верств суспільства – селян, робітників, ремісників. Європейські інтелектуали доходили до висновку, що властивий епосі раціоналізм спроможний знайти неконфронтаційні шляхи суспільного розвитку. Реформістські ідеї здобували перевагу в робітничому русі. Разом з тим, соціалістична ідеологія мала радикальних прихильників, які доводили неможливість реформування капіталізму і закликали до його повалення в ході революції, встановлення “диктатури пролетаріату”. Радикальні течії соціалізму знаходили сприятливий ґрунт в тих країнах, де панували абсолютистські порядки.

Тогочасна Європа умовно поділялася на дві частини: Європу “механічного коня” (Захід) і Європу “живого коня” (Схід), лінія розмежування між якими проходила по р. Лабі (Ельбі). На схід від неї домінувало аграрне господарство, зберігалися багато-національні імперії. Австро-Угорщина мала зверхність над народами Центрально-Східної Європи (чехи, угорці, словаки, поляки, українці, серби, хорвати та ін.); Російська імперія включала в себе десятки народів Європи і Азії; Німецька імперія зберігала контроль над поляками та іншими слов'янськими народами. На південному сході континенту під владою Османської імперії перебували численні народи Балкан. Імперіалістична політика ґрунтувалась на старих уявленнях про “допомогу” “відсталім” народам в їхньому розвитку. Водночас імперіалістичне панування супроводжувалось в Європі експлуатацією природних багатств, асиміляцією корінних народів, а в позаєвропейських колоніях – уповільненням цивілізаційного поступу. У 1920 р. британський економіст Д.А. Гобсон у праці *Імперіалізм: дослідження* показав, що імперіалістична політика малоефективна з погляду господарства і торгівлі, а є прагненням встановлення політичного та соціального панування. Ця ідея була розвинена багатьма європейськими інтелектуалами, які виступили на захист поневолених народів.

Для Європи імперіалізм як політика загарбання й панування виступав у трьох відмінних вимірах: по-перше, як поневолення одних європейських народів іншими (поляків, чехів, українців, білорусів тощо); по-друге, поневолення європейських народів неєвропейськими (Османська імперія); по-третє, захоплення колоніальних володінь в Азії, Африці, Південній Америці.

Цивілізаційний поступ Європи пробудив до політичного життя поневолені народи, освічені представники яких виступили виразниками модерних національних ідей. **Національні рухи** народів європейських імперій розвивались у річищі ліберально-демократичних ідей і доктрин, які поширювались на континенті, мали на меті націо-

нальне самовизначення в рамках самостійних або федеративних держав. Доля цих національних рухів значною мірою залежала від перебудови імперій на демократичних засадах. Такий шлях розв'язання проблеми викликав співчуття і підтримку з боку значної частини європейської громадськості, в тому числі в самих імперіях. Проте перешкодою для такого шляху розв'язання були міжнародні відносини і справа кордонів на континенті.

Іншого характеру набувало поневолення християнських народів Європи турками-мусульманами. Сам по собі цей факт з огляду цивілізаційного поступу континенту представлявся анахронізмом. "Східна криза" 70-х років XIX ст. виявила суперництво європейських держав за вплив на Балканах, де Туреччина ще панувала над слов'янськими і неслов'янськими народами. Визвольні рухи цих народів зустрічали підтримку європейської громадськості і водночас привертати увагу урядів держав, як регіон для поширення своїх політичних та економічних впливів. Підтримуючи визвольні змагання поневолених болгар, македонців, албанців європейські уряди вели суперництво за розширення свого контролю над регіоном, який забезпечував вигідні позиції у торгівлі зі Сходом і відкривав широкі можливості для використання ринку та природних ресурсів цієї території. Особливі імперіальні устремління в цьому регіоні проявляли Росія, Австро-Угорщина й Німеччина.

Третій напрям імперіалізму реалізувався у розширенні колоніальних володінь європейських держав в Азії, Африці і Південній Америці. У колоніальній політиці урядів великих європейських держав все відчутнішими були прагнення отримати реальну вигоду від ринків збуту і дешевої робочої сили, вивозу сировини та корисних копалин. Території, здобуті з допомогою культурних місій, концесій, протекторатів, дуже швидко перетворювались у залежні колонії, в яких здійснювалося панування на основі підпорядкування місцевої еліти. Колонії давали європейським державам величезні прибутки, неспівмірні з тим цивілізаційним багажем, який європейці приносили колоніальним народам. У європейських країнах, де соціальні стосунки набували напруження, колоніальна політика вносила у громадську свідомість почуття національної гордості і вищості, дозволяла вдало маніпулювати публічною думкою. Результатом цього було зростання націоналістичних настроїв, які підсилювалися суперництвом за колоніальні володіння.

Економічне та політичне суперництво європейських держав призвело до утворення **двох ворогуючих таборів**, інтереси яких зіткнулися передусім на континенті. Східна криза на Балканах у 1876-1878 рр. зблизила Німеччину і Австро-Угорщину: обидві імперії були зацікавлені у поширенні свого впливу на Балкани. У 1882 р. виник *Троїстий союз* у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Після відставки О. фон Бісмарка з посади канцлера Німеччини її стосунки з Росією почали неухильно загострюватись. У свою чергу, Росія шукала союзника і знайшла його у Франції: кілька угод 1891-1893 рр. завершили формування російсько-французького воєнно-політичного союзу. З цього часу обидва табори почали серйозні приготування до можливого конфлікту. Союз трьох імператорів остаточно відійшов у минуле. На зміну йому прийшов союз держав, об'єднаних прагненням зміцнити свої позиції на міжнародній арені і розширити сфери впливу.

На початку XX ст. ряд міжнародних криз продемонстрував непримиренність позицій двох таборів у Європі. У 1904 р. Англія підписала з Францією *Договір Антанти* ("сердечну угоду"), який мав антинімецьку спрямованість. Договір визнавав права Англії в Єгипті, а Франції – у Марокко. Таємні його статті розмежовували сфери впливу двох країн у колоніях. У 1905-1906 рр. франко-німецьке суперництво за Марокко призвело до серйозної кризи міжнародних відносин, яка ледь не призвела до збройного

конфлікту між двома країнами. Після цього Англія відчула серйозну небезпеку у зростанні німецького воєнно-морського флоту, який загрожував підважити її панування на морі і перетнути зв'язок з колоніями. У 1908 р. Німеччина прийняла виклик Англії щодо будівництва потужних морських броненосців ("дредноутів"). Воєнно-морський флот Німеччини зростав швидкими темпами. На міжнародній конференції в Гаазі 1907 р. Німеччина рішуче відмовилася від обмежень на будівництво суден. Це змусило англійський уряд прискорити нарощування воєнно-морських сил.

Одночасно з морським суперництвом розгорнулася напружена дипломатична боротьба за Балкани і Близький Схід. Німецька дипломатія докладала великих зусиль для проникнення в цей регіон, де ще зберігала панування Туреччина. Німецький капітал у 1899 р. отримав концесію на будівництво т.зв. Багдадської залізниці і розбудову портів на азізькому узбережжі протоки Босфор. Це ставило турецький уряд у залежність від Німеччини. Австро-Угорщина претендувала на приєднання до імперії молоді держави Сербії, а також Боснії та Герцеговини, яка номінально залишалася під суверенітетом Туреччини. Такий хід подій суперечив планам Англії та Росії. Обидві країни протидіяли цим намірам Німеччини й Австро-Угорщини, намагаючися підтримувати національно-визвольний рух слов'ян на Балканах. Російська дипломатія сприяла утворенню 1912 р. *Балканського союзу* в складі Сербії, Болгарії і Греції, який того ж року оголосив війну Туреччині. *Перша Балканська війна* завершилася швидкою поразкою турецької армії. Австро-Угорщина і Німеччина виступили з погрозами на адресу Росії та Франції. Тоді ж не без участі Австро-Угорщини виникли суперечності за території між учасниками Балканського союзу. У червні 1913 р. Болгарія розпочала воєнні дії проти Сербії та Греції. Але у *Другій Балканській війні* проти Болгарії виступили також Румунія і Туреччина. Її результат був вирішений не на користь Болгарії. *Бухарестський мир* в серпні 1913 р. позбавив її більшості територіальних завоювань. Наслідком війни був розкол і ворожнеча між балканськими країнами, посилення суперечностей між двома блоками європейських держав, які стояли за лаштунками конфлікту. Для нового конфлікту достатньо було найменшої іскри.

Перспектива збройного конфлікту в Європі не позначилася на ставленні європейських держав до польської справи. Навпаки, прагнення зберегти панування над поляками певною мірою зближувало Петербург, Берлін і Відень, а зростання міжнародної напруженості диктувало проведення більш гострого **антипольського політичного курсу** з метою попередження нового повстання. Проте марево війни породжувало серед поляків надію на піднесення "польської справи" на міжнародній арені.

Події внутрішнього життя Росії, Австро-Угорщини та Німеччини на початку XX ст. демонстрували зростання соціальних і суспільно-політичних суперечностей, які вимагали від поляків розробки політичних програм, які могли б дати відповіді на головні виклики часу. Такі відповіді польські інтелектуали формулювали в річищі провідних ідейних течій епохи – лібералізму, консерватизму, націоналізму, соціалізму.

Політика правлячих кіл імперій несла в собі загрозу розпорошення, денаціоналізації й асиміляції поляків в чужоземних державних організаціях. Чимало поляків були змушені покидати батьківські домівки в пошуках кращих умов життя. Велика кількість емігрантів мандрувала за океан – до США. 1914 р. у США в'їхало близько 2 млн. поляків з усіх 3-х дільниць колишньої Речі Посполитої (в тому числі близько 900 тис. з Росії, 500-600 тис. з Галичини та Пруссії). Напередодні Світової війни за межами Польщі перебувало до 6 млн. поляків.

Польський суспільно-політичний рух

Ліберально-демократичні ідеї та парламентські системи країн Західної Європи демонстрували перевагу згуртування прибічників певної ідеології та створення політичних партій для реалізації програмних цілей. Польська історія XIX ст. знає чимало легальних і нелегальних організацій, що ставили перед собою конкретні завдання. В умовах формування нових політичних систем функції таких організацій набували відмінного значення. Новочасні політичні партії ставили за мету опанування державної влади й проведення державної політики відповідно до власних ідеологічних засад і програмних цілей. Такі партії, на відміну від попередніх елітарних угруповань, прагнули поширити свою ідеологію на маси, здобути їхню підтримку й опору в опануванні політичної влади.

Найперше прагнення створити **новочасні політичні організації** виявили прихильники соціалістичної ідеології. До об'єднання їх штовхали як переслідування з боку державних інститутів, так і політичних та ідеологічних опонентів. Перші соціалістичні партії виникли в країнах Західної і Центральної Європи в 60 – 70-х роках XIX ст. Їхні ідеологи спиралися на ідеологічні постулати К. Маркса і Ф. Енгельса, які бачили силу соціалістичного руху в опорі на робітництво як клас, зацікавлений у ліквідації приватної власності на засоби виробництва і встановленні справедливих суспільних стосунків.

Польський соціалістичний рух на початку 90-х років пройшов випробування в діяльності низки соціалістичних організацій та партій попереднього десятиріччя (див. вище). Розпорошені організації та групи польських соціалістів продовжували нелегальну діяльність у всіх трьох дільницях земель колишньої Речі Посполитої та в еміграції. Їх керівники шукали зв'язку з робітничими масами. У Королівстві Польському нелегальну діяльність провадили організації: II Пролетаріат, очолюваний соціологом і публіцистом Людви́ком Кульчи́цьким, а також Союз польських робітників (Я. Танський, Ю. Мархлевський) та ін. Між польськими соціалістами існували серйозні ідейні розбіжності щодо форм і методів досягнення соціалізму, незалежності Польщі, ставлення до інших рухів та організацій.

1889 р. на з'їзді соціалістів європейських країн в Парижі було засновано II Інтернаціонал – міжнародну робітничу організацію, покликану згуртувати соціалістів різних країн у боротьбі з капіталістичним устроєм. У його роботі взяли участь польські соціалісти з різних дільниць та еміграції. На ньому було схвалено щорічно 1 травня святкувати день міжнародної солідарності робітників. Перше святкування у 1890 р. мало скромні розміри і обмежилося невеликими вічними у Варшаві, Львові, Лодзі. Але вже у 1892 р. 1 травня ознаменувалося масовими робітничими страйками і демонстраціями з вимогами 8-годинного робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Проти робітників Лодзі, Варшави та інших міст було використано жандармерію і війська, у зіткненнях з якими впали перші жертви. Масові заворушення у травні 1892 р. засвідчили, що соціалістичні ідеї знаходили розуміння серед робітництва. Брутальні методи російського царату в боротьбі проти соціалістів і робітників, усіх демократичних сил породжували радикальні тенденції в робітничому русі, орієнтацію на революційні методи опору.

По-іншому склались умови для діяльності соціалістів у Австро-Угорщині і Німеччині. Тут 1890 р. були скасовані виняткові закони проти соціалістів, і вони отримали можливість легальної діяльності. Соціал-демократичні партії цих країн розпочали активну пропагандистську діяльність серед мас, обіцяючи проведення через парламенти реформ у дусі демократії і соціалізму. У 1892 р. група польських, українських та

єврейських соціалістів Галичини створила у Львові *Соціал-демократичну партію Галичини* як складову частину Австрійської соціал-демократичної партії. Вона підтримала гасла демократизації устрою Австро-Угорщини через запровадження загального виборчого права, розширення соціального законодавства, обрання своїх представників до Державної ради і крайового сейму. Провідні ідеологи партії І. Дашинський, Г. Ліберман, Г. Діаманд прагнули поєднати соціальні вимоги із завданням відбудови незалежності Польщі в кордонах 1772 р., обіцяючи іншим народам автономні права. У 1897 р. вони переіменували організацію на *Польську соціал-демократичну партію Галичини і Цешинської Сілезії* (ППСД), після чого з неї вийшла більшість українських соціалістів, створивши окрему *Українську соціал-демократичну робітничу партію*.

Польські соціалісти, розділені кордонами різних держав, змушені були розв'язувати складні ідеологічні проблеми. Одною з головних була справа незалежності Польщі. Від початків соціалістичного руху тривали дискусії про гасло незалежності Польщі. Прибічники незалежності вважали, що соціалістичний рух повинен повалити три уряди й утворити незалежну Польщу в кордонах 1772 р., а тоді проводити соціальні перетворення в інтересах трудящих мас. Вони спиралися на попередні висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса в польській справі, які пов'язували успіх соціалізму в Європі з ліквідацією трьох монархій – Росії, Німеччини й Австро-Угорщини. Речником такого підходу виступав Б. Лімановський і група діячів еміграції, згуртованих навколо паризького видання *Побудка*. Інші польські соціалісти доводили, що соціалістична революція в Європі ліквідує соціальний та національний утиск і призведе до утворення федерації соціалістичних країн, для якої національне питання буде другорядним. Розвиток робітничого руху в європейських країнах у 90-х роках XIX ст. штовхав соціалістів до прискорення вироблення політичних програм і організаційного об'єднання.

Ініціатива згуртування польських соціалістів вийшла від еміграційної групи Б. Лімановського, яка проголосила програму поєднання соціалістичного руху з 100-річною традицією боротьби за незалежність Польщі. Ця ідея знайшла розуміння серед інших соціалістичних груп польської еміграції, зокрема групи *Пшедсвіту* на чолі з С. Мендельсоном. У листопаді 1892 р. 18 відомих польських соціалістів-емігрантів на з'їзді у Парижі заснували об'єднану *Польську соціалістичну партію* (ППС). Рішення з'їзду на перший план ставили завдання утворення незалежної демократичної Польської республіки, до якої повинна увійти всі землі колишньої Речі Посполитої. Соціальні вимоги включали 8-годинний робочий день, соціальне забезпечення, рівноправність усіх громадян. Непольським народам обіцяли федеративний устрій та рівні національно-культурні права на засадах добровільного входження у федерацію. Наголошувалося на потребі співробітництва з соціалістами та опозиційними рухами країн, що окупували Польщу. Надалі передбачався поступовий перехід до соціалістичного устрою з усуспільненням землі та засобів виробництва. Основної діяльності партії переносилась до окупованих дільниць, в еміграції залишався *Закордонний союз польських соціалістів* (ЗЗСП), який продовжував видавати часопис “Пшедсвіт”.

Ініціатива емігрантських соціалістів знайшла відгук у польських землях. На початку 1893р. до ППС приєдналися групи польських соціалістів з Вільно (група *Юзефа Пілсудського* (1867-1935), Варшави (групи *II Пролетаріату* і *Союзу польських робітників*). Однак вже влітку 1893 р. деякі соціалістичні діячі не погодилися з “націоналістичною” програмою ППС, вважаючи недоцільним відновлювати незалежну Польську державу. Вони вважали головним завданням партії проведення соціалістичної революції. Ці діячі, серед яких провідну роль грали *Броніслав Весоловський* (1870-1919), *Роза Люксембург* (1871-1919), *Юліан Мархлевський*, утворили партію *Соціал-демократія Королівства Польського* (СДКП), почали видавати в Парижі свій друко-

ваний орган *Справа робітніча*. На її сторінках ідеологи СДКП критикували програму ППС, доводили, що капіталізм інтегрує польські землі в складі понаднаціональних суспільно-господарських систем і руйнує міждержавні кордони, а ідея відбудови національних держав служить інтересам консервативної шляхти і відсталого селянства.

Ідейні спори між представниками ППС і СДКП продовжилися на конгресах II Інтернаціоналу, де вони силкувались одноосібно презентувати польський соціалістичний рух і відстоювали власні позиції в національному питанні. Доктринальний підхід до справи з обох сторін поглиблював розкол у польському робітничому русі. Він віддзеркалював також розкол у міжнародному робітничому русі зламу століть, де зіткнулися дві течії – революційна і реформістська. “Революціонери” не бачили іншого шляху побудови соціалізму, крім повалення існуючих порядків; “реформісти” стверджували можливість досягнення програмної мети з допомогою поступових суспільних реформ. У європейських соціал-демократичних партіях на той час зміцнювалася реформістська течія. Керівники II Інтернаціоналу з недовірою ставилися до програми ППС: вони вважали, що ідеологи партії не прагнуть соціалізму, а лише намагаються прилучити до національного руху робітничі маси; крім того, розпад Німеччини й Австро-Угорщини здавався європейським соціалістам небажаним явищем, яке може призвести до європейської війни. На черговому міжнародному конгресі соціалістів 1896 р. в Лондоні всупереч запереченням з боку СДКП була схвалена резолюція, яка стверджувала право націй на самовизначення.

Програму ППС підтримало багато соціалістів Королівства Польського, за неї висловилися ППСД. ППС повільно розбудовувала свої нелегальні організації в Королівстві Польському, Литві, Україні, роблячи наголос на просвітницькій роботі. Конспіративним органом партії була газета *Робітнік*, яку видавав і редагував Ю. Пілсудський. Його впливи в ППС зростали, він згуртував навколо себе групу діячів і публіцистів, до якої входили *Станіслав Войцеховський* (1869-1953), *Александр Дембський*, *Ігнацій Мосьціцький* (1867-1946), *Вітольд Йодко-Наркевич* (1864-1924) та ін. Група посіла впливові позиції в керівному органі ППС – Центральному робітничому комітеті (ЦКР). ППС об'єднувала різномірні групи соціалістів, серед яких були прибічники поєднання завдань соціалістичної перебудови з правом націй на самовизначення (К. Келлес-Крауз), співробітництва з російськими соціалістами (М. Кульчицький) тощо. Група Ю. Пілсудського відмовлялася від співпраці з російськими опозиційними силами, вважаючи неможливим будь-який компроміс з метою збереження Росії та її перебудови на демократичних засадах.

СДКП зосередила діяльність на організації робітничих виступів – страйків, демонстрацій. Наслідком цього був арешт майже всього активу партії. На кілька років вона припинила діяльність, а залишки організації приєдналися до ППС. Відновлення діяльності СДКП було пов'язане з приїздом до Варшави 1899 р. молодого соціаліста *Фелікса Дзержинського* (1877-1926). Йому вдалося відбудувати організаційні структури партії, яка отримала назву *Соціал-демократія Королівства Польського і Литви* (СДКПіЛ), встановити контакт з групою емігрантів (Р. Люксембург, Ю. Мархлевський, Л. Йогіхес). СДКПіЛ наголошувала на спільній боротьбі з російськими соціалістами проти царату. У 1903 р. представники СДКПіЛ взяли участь у II-му з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), який констатував її розкол на більшовиків і меншовиків. Польські соціал-демократи солідаризувались з російськими більшовиками, але зазнали серйозної критики з боку їхнього керівника *В.І. Ульянова-Леніна* (1870-1924) за доктринерську позицію в національному питанні.

У землях Пруссії робітничий рух розвивався легально. Активну політичну діяльність проводила Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), втягуючи до своїх лав

польських соціалістів. У 1893 р. поляки утворили в рамках німецько соціал-демократії *Польську соціалістичну партію пруської дільниці*. У ній діяв М. Каспшак, що перебрався з Варшави до Познані. Він був прихильником єдності соціалістичного руху, співпрацював з СДКП. 1897 р. ППС висловилося на підпримку гасла відбудови незалежної Польщі, що призвело до напружень у стосунках з СДПН. Впливи ППС були незначними, її конкурентом у робітничому середовищі були християнські робітничі товариства, створювані під патронатом костелу. На початку століття ППС сконцентрувала діяльність у Верхній Сілезії, але зустріла тут гостру протидію пруських властей.

Загалом вплив польського соціалістичного руху в усіх дільницях наприкінці XIX ст. були незначним. У Росії соціалісти зазнавали жорстоких переслідувань, не знаходили широкої опори серед неписьменного населення. У Німеччині та Австро-Угорщині робітничі верстви були нечисленними, і це примушувало соціалістів здобувати впливи серед міщанства, інтелігенції, селянства, ставити передусім загальнодемократичні гасла.

Національна демократія. Патріотичні настрої знаходили відгук серед польської молоді, свідченням чого стало створення 1893 р. Ліги народової (ЛН) і діяльність групи *Пшегльонду вишепольського*. Народовці поширили свою пропаганду на місто й село, прагнучи об'єднати всі верстви польського населення під гаслом незалежності. Центральний комітет ЛН знаходився в Кракові, але своїми впливами намагався охопити всі дільниці, роблячи наголос на просвітницько-патріотичній роботі. Ще 1893 р. Р. Дмовський опублікував брошуру *Наши патріотизм*, а його однодумець З. Баліцький – *Національний егоїзм стосовно етики* (1902). У них були сформульовані ідейні засади польського націоналізму, який справу відбудови державності ставив понад усе, вимагав солідарності всіх верств і підпорядкування соціальних інтересів національним. Ця ідеологія стверджувала вороже ставлення поляків до всіх націй, які “перешкождали” здобуттю незалежності – німців, росіян, євреїв, українців, білорусів, литовців тощо, пропагувала цивілізаційну вищість поляків над іншими народами.

У 1897 р. керівники ЛН створили в Галичині *Демократично-національну партію* (ДНП), діяльність якої поширили на інші польські дільниці. Від абревіатури партії її прихильників почали називати *ендеками* (НД – “народова демократія”). ЛН збереглася як нелегальна частина партії. Програма ДНП передбачала здобуття незалежності і відбудову держави в кордонах колишньої Речі Посполитої з наступною асиміляцією непольських народів. Безпосереднім завданням було “здобуття в усіх трьох дільницях позицій, які б забезпечували польській стихії найбільшу національну самостійність”. Щодо тих народів, які могли перешкодити розвитку польської нації, програма зобов'язувала обмежувати їхні впливи, не зупиняючися перед “вигнанням їх із замешканих теренів” і “зміцнення на цій території польської стихії та її цивілізаційної діяльності”. У праці *Думки новочасного поляка* (1903) Р. Дмовський обґрунтовував програму ДНП. Він вважав, що національний інтерес в ієрархії людських цінностей повинен стояти на першому місці, відсуваючи на другий план принципи моралі. Найвищою метою людської діяльності ідеолог ендеції вважав навіть не державу, а творення нації як етно-культурної спільноти, покликаної здобути собі “місце під сонцем” у боротьбі з іншими великими і малими націями.

Партія ендеків розгорнула активну освітньо-політичну діяльність, використовуючи будь-яку нагоду для пробудження національних почуттів поляків. У 1899 р. ендеки утворили в Королівстві Польському таємне *Товариство національної освіти* (ТОН), яке залучало до патріотично-освітньої роботи широкі верстви мешканців міста і села. Гаслами діяльності стали засади “внутрішньої незалежності”, “економічної автономії”. Діячі ТОН навчали селян чинити пасивний опір адміністрації, захищати свої права, обороняти мову і традиції. У Галичині ЛН підпорядковувала своїм впливам численні

культурно-освітні та громадські товариства. Ендеки заснували або викупили численні газети і часописи: *Поляк і Глос* у Варшаві, *Слово Польське* – Львові, *Пшегльонд познанський* – Познані, *Дзєннік берлінський* та ін. У Берліні ідеї ДНП поширював публіцист *Маріан Сейда* (1879-1967), у Верхній Сілезії член ЛН *Войцех Корфанти* (1873-1939). Розширення соціальної бази партії, намагання досягти загальнонаціональної єдності змусило її ідеологів відмовитися від революційних гасел і методів, шукати можливих компромісів з правлячими колами держав-загарбниць ціною поступок з їх боку на користь польській справі. На початку XX ст. політичні та ідейні впливи ендеків у всіх трьох ділянках неухильно зростали.

У Галичині демократичні тенденції проявлялись у формуванні самостійного **селянського (людового) руху**. Культурно-освітня діяльність серед селян приносила свої результати. Польська інтелігенція 1894 р. утворила у Львові *Польське демократичне товариство*, на чолі якого стали прибічники розширення прав селян К. Леваковський, Г. Ревакович, Б. Вислоух, Я. Стапінський. Вони пропагували ідеї розширення політичних прав селян, збільшення їх впливу на політичне та господарське життя краю. У липні 1895 р. на з'їзді делегатів селянських виборчих комітетів у Жешові було створено *Стронніцтво людове* (Народну партію, СЛ), яка проголосила вимоги реформи виборчого права до сейму, розширення демократичних свобод і державної підтримки для розвитку господарства й освіти на селі. Органом партії стала газета *Пишяцель люду* (Друг народу). На виборах до сейму 1895 р. людовці провели дев'ять своїх депутатів. Незважаючи на гостру протидію властей і костельної ієрархії, селянський рух зростає. На другому з'їзді СЛ в Жешові 1903 р. було схвалено нову програму партії, яка домагалася запровадження загального виборчого права, парцеляції земель великих власників, розвитку соціальних інститутів на селі. Одним з провідних завдань партії було досягнення незалежності Польщі і проголошення народної республіки. Партія прийняла нову назву – *Польське стронніцтво людове* (Польська народна партія, ПСЛ). Її діяльність охоплювала переважно терени Західної Галичини.

Швидке формування політичних партій, заснованих на нових ідеологіях, викликало також згуртування **консервативних політичних кіл**. Вони відчували небезпеку “анархізації” суспільства, прагнули зберегти спокій та порядок, йдучи на певні поступки й компроміси. Криза консерватизму найшвидше проявилася в Галичині, де влада польських консерваторів зазнавала тиску як з боку українських політичних сил, так і польських демократичних кіл. У 1896 р. в Кракові молоді консерватори створили *Консервативний клуб*. Його засновники (П. Гурський, Я. Гупка, В. Яворський, А. Кжижановський) не бачили можливостей стримувати демократичний рух з допомогою адміністративно-поліційних методів, пропонували проводити більш гнучку політику щодо селянства, надавати їм господарську підтримку, йти з допомогою в галузі освіти. Однак поступки на користь селянства і демократизації порядків в Галичині неминуче тягли за собою посилення впливу українського національного руху і, водночас, послаблення позицій польських консерваторів. Це не влаштовувало останніх. Тому “неоконсерватизм” розбився на камені польсько-українських суперечностей. У середині 90-х років польські консерватори відійшли від угод “нової ери” і зробили кроки для збереження своїх панівних позицій в Галичині. Це відкрило шлях поширенню серед населення впливів ендеків, людовців і соціалістів. Польські консерватори в Росії та Німеччині залишалися на лояльних позиціях стосовно влад, сподіваючися на певні поступки в умовах протидії зростанню впливів соціалістів та інших опозиційних течій.

На суспільно-політичне життя поляків значний вплив мала ситуація, яка складалася серед народів-сусідів. 90-ті роки XIX ст. стали переломним моментом у розвитку **українського національного руху**. Насамперед це стосувалося Галичини, де швидко

зростала національна свідомість українського населення. До цього процесу причинилися соціально-економічні зміни, культурно-освітній рух української інтелігенції, боротьба з польською адміністрацією за рівні політичні та економічні права українців. Значний вплив на життя української спільноти Галичини чинили культурно-освітнє товариство *Прогрес*, яке у 1900 р. задіяло 924 читальні, Українське педагогічне товариство, яке згодом дістало назву “Рідна Школа”, Наукове Товариство ім. Шевченка (від 1892 р.), численні громадські організації та кооперація. На хвилі глибоких змін у свідомості українців формувалася політична структура українського суспільства. На зміну трьом орієнтаціям суспільно-політичної думки – москвофільській, народовській і радикальній – прийшли політичні партії з визначеною ідеологією і політичними програмами. Найшвидше зорганізувалися радикали, які віддавали перевагу ліберально-демократичній ідеології. 1890 р. радикали І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та інші на з’їзді у Львові утворили *Русько-українську радикальну партію* (РУРП), програма якої проголосила захист інтересів українських селянства й робітництва, визначила легальний реформістський шлях до “соціалістичного суспільства” на засадах колективної власності на засоби виробництва. РУРП висловила за припинення колонізації українського населення й активізацію діяльності з утвердження національної свідомості серед сільського та міського населення.

1895 р. український радикал Ю. Бачинський опублікував брошуру *Україна irredenta*, в якій обґрунтував ідею єдності українського населення в усіх українських землях і постулат політичної самостійності України як умови збереження та існування української нації. Того ж року РУРП включила вимогу самостійності України до своєї програми, підкресливши, що “здійснення усіх її (партії – Л.З.) соціалістичних ідеалів можливе при повній політичній самостійності українського народу при повнім неограниченім праві його рішати самому у всіх справах його дотикаючих”. Частина радикалів не погодилася з ліберальними засадами діяльності РУРП і 1899 р. заснувала *Українську соціал-демократичну партію* (УСДП), поставивши на порядок денний завдання боротьби за легальне соціалістичне перетворення суспільства.

Народовська течія також переживала період консолідації своїх лав. Наприкінці 1899 р. за ініціативою Ю. Романчука, К. Левицького, М. Грушевського, Є. Левицького у Львові було створено *Українську національно-демократичну партію* (УНДП). Головним її завданням було визначено об’єднання українського народу в єдиному державному організмі й здобуття самостійності. Найближчою метою було досягнення автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. 5 січня 1900 р. провід УНДП оголосив відозву до народу, в якій домагався поділу Галичини на українську і польську провінції, запровадження загального виборчого права, скасування на користь селян великої земельної власності, рівноправності української мови в урядах і школі.

Помірковані народовці (О. Барвінський, А. Вахнянин) були налаштовані на лояльне співіснування українців і поляків в складі Австро-Угорщини, прагнули здобути поступки на користь українського населення Галичини, пропонували ідеї християнської моралі та етики. У 1896 р. з нагоди 300-річчя Берестейської унії вони заснували партію *Католицький русько-народний союз* (КРНС), яка орієнтувалася на католицизм і його програми, вміщені в папських енцикліках. КРНС знаменувала собою появу українського консерватизму.

На початку 1900 р. на з’їзді москвофілів Галичини у Львові була створена *Руська народна партія* (РНП), яка спиралася на консервативні елементи духовної та світської інтелігенції й частину селянства. Керівники руху пропагували ідею об’єднання з російським світом, заперечували окремішність українців, але виступали проти панування поляків у Галичині.

Незважаючи на жорстоке переслідування царатом будь-яких проявів українства в Наддніпрянській Україні, там також відбувався процес кристалізації українського політичного руху. У 1900 р. в Харкові була нелегально заснована *Революційна українська партія* (РУП) – перша активна політична організація у Великій Україні. Того ж року *М. Міхновський* на таємних зборах у Харкові виголосив доповідь *Самостійна Україна*, в якій ствердив завдання боротьби за об'єднану незалежну Українську державу. Хоча ідея самостійної України на той час ще не була популярною серед українського населення різних держав, але безправне становище українців у всіх сферах суспільно-політичного життя Росії та Австро-Угорщини по мірі культурного поступу створювало умови для її сприйняття.

Наприкінці XIX ст. реальним політичним чинником на землях колишньої Речі Посполитої став **литовський національний рух**. Зардівся він на Сувалщині, яка адміністративно входила до земель Королівства Польського. У 90-х роках тут склалися три політичних течії: національно-клерикальна, національно-демократична і соціал-демократична. Литовський національний рух висував завдання відродження незалежної Литовської держави, припинення колонізації литовців і повернення “полонізованих” литовців до національної ідентичності. Це призвело до конфліктів з польською спільнотою, яка проживала в Литві. У литовському русі проявилися дві тенденції: заперечення співробітництва з поляками і орієнтації на Росію чи Німеччину, а також взаємодії з польським національним рухом проти Росії. Складні обставини покликали до життя націоналістичну течію, яка заперечувала право поляків та інших національностей проживати на литовській території.

Наприкінці XIX ст. на терені колишнього Королівства Польського проживало майже 1,3 млн. євреїв, в Галичині – 800 тис., у Познанщині і Помор'ї – 50 тисяч. **Єврейська спільнота** в цих землях значно зросла за рахунок втечі євреїв з України та Росії, де вони зазнавали обмежень, переслідувань і погромів. У Росії євреї вважалися підданими “другого гатунку”, їм заборонялося поселятися у великих містах й центральних районах (“смуга осілості”), а також набувати у власність землю. Тільки невеликі групи євреїв асимілювались і здобували громадянські права; основна маса жила старими традиціями замкненості. Переслідування й антисемітизм породили єврейський національний рух, який набув назви *сіоністського* (1897 р. в Базелі була утворена Світова сіоністська організація, яка ставила метою збереження єврейської ідентичності незалежно від місця проживання, відбудову єврейської держави в Палестині). Під впливом сіонізму і соціалізму сформувались єврейські політичні партії. *Єврейська соціал-демократична робітничка партія Поалей Сіон* (1905) поєднувала засади сіонізму і соціалізму, передбачаючи утворення єврейської соціалістичної держави в Палестині; *Загальний єврейський робітничий союз Бунд* (1897) відстоював права культурно-національної автономії євреїв у Росії. Обидві єврейські партії намагалися перебрати впливи на єврейське населення, вступали в дискусії й конфлікти з польськими соціалістичними організаціями, в яких працювало чимало асимільованих євреїв. Бунд виступав проти незалежної Польщі, відстоюючи ідею культурно-національної автономії.

Загальна ситуація польської суспільності на зламі XIX-XX ст. характеризувалась поширенням нових суспільно-політичних ідей, які відбивали прагнення до більш справедливого суспільного устрою, забезпечення рівних політичних, національних і соціальних прав населення.

Становище поляків у Росії

У 1910 р. в землях колишнього Королівства Польського проживало 11,5 млн. населення, з яких поляки становили 72,2 %. Приблизно 33 % населення мешкали в містах і містечках; більшість його надалі була пов'язана з сільським господарством.

1894 р. на царський престол зійшов *Микола II* (1894-1917). Він розпочав правління з обіцянок злагодити **політичний курс** в цілому і щодо поляків зокрема. Новим варшавським генерал-губернатором було призначено П.А. Шувалова, який прагнув нав'язати контакти й співробітництво з польськими аристократами, обіцяючи поступки на користь польської мови та костела. Це зродило надії польських консервативних кіл на можливість компромісу з царатом і розширення автономії. У 1897 р. Микола II відвідав Варшаву, де йому від польської громадськості вручили 1 млн. карбованців, зібраних у вигляді дару. Ці гроші цар переказав на заснування у Варшаві політехнічного інституту з російською мовою викладання. Найбільшою поступкою царя став дозвіл на будівництво у Варшаві пам'ятника А. Міцкевичу (1898). Не відбулося жодних змін в освіті, надалі була заборонена діяльність політичних партій, профспілок, панувала цензура. Надії польських лоялістів і консерваторів виявились марними.

Господарський розвиток земель колишнього Королівства Польського характеризувався подальшим утвердженням капіталістичних відносин. Інтенсифікація сільськогосподарства відбувалася повільно через брак фінансової підтримки. Велика земельна власність зберігала панівні позиції в аграрному секторі; хоча загалом її ареал дещо зменшився: з 47 % у 1890 р. до 38 % у 1912 р. Під парцеляцію і продаж потрапили гірші землі, а посилений попит на них призвів до потрійного зростання цін між 1890 і 1910 рр. У загальній структурі селянських господарств 1904 р. було: 15,1 % малоземельних – до 1 десятини (1 десятина дорівнювала 1,092 га), 46,5 % дрібних – до 5 десятин, 27,2 % середніх – 5-10 десятин і 11,2 % великих – понад 10 десятин. Швидко зростала чисельність безземельних селян. Зберігалася напівфеодална категорія селян-комірників, які працювали на господаря за житло і натуральну платню. Найбільшу активність на селі проявляли селяни-середняки. Вони були претендентами на поміщицьку землю, вступали у конфлікти з великими землевласниками, протестували проти зловживань адміністрації та русифікації, вимагаючи національної школи і самоврядування. З розвитком освіти зростала політична свідомість польського селянства, воно сприймало гасла незалежності Польщі.

На промисловому розвитку Королівства Польського негативно позначилася криза 1900-1903 рр. в Росії, яка загальмувала зростання виробництва більшості галузей. Натомість вона сприяла утворенню монополістичних об'єднань – акціонерних товариств. У 1900 р. сім акціонерних спілок опанували 92 % металургійної промисловості королівства (переважав німецький і французький капітал). Утворилися картелі, які регулювали виробництво і збут продукції. У 1897 р. шість акціонерних товариств Домбровського басейну, які контролювали 91 % видобутку вугілля, уклали таємну угоду про обмеження видобутку з метою піднесення цін. У 1902 р. два найбільші металургійні концерни королівства (Гута Банкова і Островецькі заводи) увійшли до загально-російського синдикату *Продамет*. До 1908 р. у складі “Продамету” діяла “польська група”, яка контролювала 22 % загально-російського збуту металів. Наслідком монополізації стало банкрутство й закриття багатьох середніх і дрібних підприємств. Монополії, в яких переважав іноземний капітал, були байдужими до потреб краю.

Текстильна промисловість продовжувала посідати провідну роль у структурі промислового виробництва королівства. Основна її частка була зосереджена в Лодзі. На 400

початку XX ст. польські текстильні вироби зіткнулися з потужним конкурентом в особі нових текстильних підприємств Московського району, які користувалися протекційно-ністською підтримкою російського уряду. Швидко прогресувала харчова промисловість королівства. Виробництво цукру на заводах за останнє десятиріччя XIX ст. зросло у три рази (з 73 до 216 тис. тонн). Але загальне споживання цукру населенням не збільшилося, поступаючися за цими показниками європейським країнам. Основна маса цукру експортувалася до Англії. У 1906 р. цукрові заводи королівства приєдналися до цукрового синдикату в Києві.

На початку XX ст. на польських теренах Росії з'явилися нові галузі виробництва – хімічна, електротехнічна. Більшість нових підприємств була зв'язана із західно-європейськими концернами. Назагал зарубіжні фірми трактували польські терени як об'єкт економічної експлуатації, прибутки від підприємств безперешкодно вивозилися за кордон. Наслідком цього стало поступове відставання промисловості Королівства Польського від промислового розвитку інших регіонів Росії. Частка промислових виробів королівства у загальноросійській продукції на початку XX ст. зменшилась.

Незадоволення населення викликала **політика царату в Королівстві Польському**. Це була політика дискримінації в усіх галузях суспільного життя. Безпосередні податки були тут у два рази вищі, ніж у Росії. Водночас з бюджету імперії виділялося значно менше коштів, ніж надходило з терену. Недостатніми були інвестиції держави в розбудову транспорту і комунікацій. Видатки на освіту в королівстві становили 0,69 крб. на одну особу, в той час як у центральних губерніях вони складали 1,7 крб. У підсумку відсоток неписьменних тут був вищим, ніж навіть у сибірських губерніях Росії. Така політика царської адміністрації у поєднанні з посиленою русифікацією не могла не викликати протесту.

Особливим характером відзначалося **становище поляків в Україні**, точніше у “Південно-Західному краї”, який охоплював територію Київського генерал-губернаторства (Київська, Волинська й Подільська губернії). Наприкінці XIX ст. поляки становили тут лише 9,9 % населення (українці – 62 %, євреї – 13,4 %, росіяни – 2,7 %), водночас їм належало у 1863 р. 84 % земельних угідь. Після придушення Січневого повстання і проведення земельної реформи царат вживав найгостріших заходів, щоб позбавити поляків їхніх володінь. Незважаючи на це, у 1897 р. вони володіли ще близько 47 % земель. Після 1890 р. переслідування поляків припинилось, і вони могли зайнятися зміцненням своїх господарств. Польські землевласники виробляли зерно на експорт (до Англії і Франції), отримуючи з цього великі прибутки, крім того, вони одержали величезну компенсацію (41,5 млн. крб.) за запровадження державою 1895 р. монополії на продаж алкогольних напоїв. Землевласники своєчасно зорієнтувалися у прибутковості цукрового виробництва: у 1914 р. зі 147 цукрових заводів 60 належало полякам, не кажучи про обширні поля, засіяні цукровими буряками. Отже, на початку XX ст. економічні позиції польських землевласників в Україні зміцнилися. Однак у громадсько-політичній діяльності польська шляхта була обмежена царською адміністрацією, а з другого боку, загрожена українським селянством, яке відчувало величезний брак землі і час від часу “турбувало” поміщиків стихійними нападами на їхні маєтки. В умовах оточення та ізоляції магнатських дворів формувався міф про “щасливе” і “благодатне” життя польської шляхти в Україні, яка “мирно” працювала на землях “своїх предків” і зберігала давні традиції.

Подібною була ситуація й у **Північно-Західному краї** імперії, який охоплював Білорусь і частину Литви. На цих землях проживало 55 % білорусів, 14 % євреїв, 13 % литовців, 5,6 % поляків, 5 % росіян, 3 % українців. Поляки й тут становили привілейовані верстви населення – землевласників, інтелігенцію, торгівців. 60 % земельних

ків Віленщини, Гродненщини і Ковенщини належали полякам. У міру національного пробудження білорусів і литовців зростала напруженість їхніх стосунків з поляками.

На початку ХХ ст. Російська імперія переживала глибоку суспільно-політичну кризу. Абсолютистські порядки, безправність більшості населення, господарське відставання від передових країн диктували необхідність проведення реформ. Однак оточення Миколи II боялося реформ, передбачаючи можливість розпаду імперії. Ці кола шукали виходу з кризи в розширенні російських володінь на Далекому Сході. Однак там інтереси Росії зіткнулися з імперіалістичними прагненнями Японії. На початку 1904 р. вибухнула *російсько-японська війна*, яка, за прогнозами військових, повинна була закінчитися перемогою Росії. Між тим російські армія та флот зазнали нищівних поразок біля Порт-Артуру і в Манджурії. З середини 1904 р. політична ситуація в країні стала неухильно загострюватись. Виявом цього став замах і вбивство російськими соціалістами-революціонерами в липні 1904 р. міністра внутрішніх справ П. Плеве – речника правління “твердої руки”. На хвилі невдоволення активізувались усі політичні сили, сподіваючися неминучих поступок з боку самодержавства.

Революційна криза 1904-1907 рр. Господарство Королівства Польського зазнало серйозних збитків: промислова продукція у 1904 р. скоротилася на третину, без роботи залишилося понад 100 тис. фабричних робітників. Невдоволення населення вселяло надії у політиків. Найпершими проявили свої стремління польські консерватори. Вони скерували до міністра внутрішніх справ меморіал, в якому вимагали скасування правових обмежень для поляків, відновлення польської мови в адміністрації і школьництві, рівноправності католицької церкви. Не чекаючи дозволу, лоялісти у березні 1904 р. утворили *Партію реальної політики* (Стронніцтво політики реальної, СПР), яка висловилася за співпрацю з царатом в обмін на поступки.

Іншою була реакція ендеків. ЛН та її керівники боялися радикальних революційних вибухів, які могли зруйнувати національну єдність. Вони вважали, що в даний час актуальним є здобути поступки від царату на користь польської автономії. Р. Дмовський вибрався до Токіо, щоб переконати японців не підтримувати революційних настрів у Польщі. Такі побоювання були не даремними. Керівники ППС вважали, що прийшов сприятливий час для піднесення повстання і здобуття незалежності. Вузьке керівництво ППС запропонувало Японії свої послуги щодо послаблення Росії через піднесення повстання в Королівстві Польському і постачання розвідувальної інформації, вимагаючи взамін коштів, озброєння та організації в Японії польського легіону. У липні 1904 р. Ю. Пілсудський прибув до Токіо, де вже перебував Р. Дмовський. Аргументи лідера ендеків були більш переконливими для японців, які вирішили не втручатися в польські справи. Ю. Пілсудський отримав лише невеликі кошти взамін за розвідувальну інформацію про Росію. Восени 1904 р. ППС почала створення *Бойової організації ППС* (Відділ змовницько-бойовий). 13 листопада цього ж року ППС організувала демонстрацію протесту проти мобілізації поляків до армії. Під час демонстрації відбулися сутички з поліцією та військами, в яких взяли участь озброєні бойовики ППС. У результаті сутичок загинуло 6 чоловік, було поранено 27, заарештовано 413. Варшавські події справили враження на поляків, які позбулися страху перед поліцією та армією. У листопаді-грудні відбулися демонстрації та сутички в Радомі, Каліші, Лодзі та інших містах. Здебільшого вони проходили під гаслами боротьби з царатом. СДКПіЛ також проводила агітацію серед робітників і міських жителів, переконуючи, що нагальною потребою є ліквідація самодержавства, яка відкриває шлях до демократичних порядків і справедливого устрою.

9 (22) січня 1905 р. царські війська розстріляли перед Зимовим палацом у Петербурзі 150-тисячну мирну демонстрацію робітників, які йшли до царя, щоб вручити петицію зі

скаргою на умови життя й праці. Загинуло близько 1000 осіб. У відповідь на це Росію охопила хвиля робітничих страйків і демонстрацій під антимонархічними гаслами. Ці події розпочали період, який увійшов в історію під назвою революції 1905 р.

У січні-лютому 1905 р. страйки і демонстрації охопили міста Королівства Польського (Варшаву, Лодзь, Домбровський басейн). У них брали участь робітники, службовці, інтелігенція. Заворушення переросли в загальний політичний страйк, який супроводжувався демонстраціями і вічами. Стихійні вимоги включали ліквідацію монархії, проголошення республіки, скликання конституційних зборів, запровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня. Влада застосувала проти демонстрантів армію і поліцію. До руху приєдналася студентська й гімназійна молодь, яка вимагала колонізації освіти. Страйки продовжувалися до кінця лютого, незважаючи на репресії і заклики ксьондзів у костелах до їх припинення. Навесні 1905 р. акції протесту перемістилися на село, де безземельні селяни припинили роботу в маєтках, вимагаючи підвищення платні. Малоземельні селяни виступили з вимогами перерозподілу поміщицької землі. У селах приймали резолюції про запровадження польської мови в гмінних урядах, судах і шкільництві.

Царська адміністрація змушена була піти на поступки: було дозволено викладати польську мову та релігію в державних школах, вживати у гмінних урядах, переходити до інших віровизнань (цим скористалося багато уніатів, насильно прилучених до православної церкви, щоб перейти на католицизм). Розпочалося створення численних громадських організацій, товариств, профспілок.

Політичні партії, що діяли напівлегально, не змогли відразу опанувати стихійний рух населення, змушені були пристосовувати свої програми до загальних вимог. Ендеки вороже поставилися до стихійних виступів мас, прагнучи не допустити поширення соціалістичних гасел. Вони вважали головним завданням – досягнення автономії польських земель і припинення русифікації. Їм вдалося зберегти вплив на селі. Для завоювання прихильників серед робітництва ЛН утворила влітку 1905 р. *Національний робітничий союз* (Народови звьонзек робітнічі, НЗР), повела агітацію проти страйків і демонстрацій.

У середовищі ППС виникли розбіжності щодо оцінки характеру революції та форм боротьби. “Старі” діячі на чолі з Ю. Пілсудським вважали, що революція створює умови для завоювання незалежності Польщі, тому треба готувати збройне повстання, застосовуючи змовницько-терористичні методи боротьби. Цілі ж російської революції, яка повинна ліквідувати напівфеодалні порядки, розходяться із завданням поляків здобути незалежність і встановити соціалістичну республіку. Ю. Пілсудський не вірив у перемогу соціалізму в Росії, вважав, що поляки повинні захистити майбутню “соціалістичну Європу” від “азійського” деспотизму. Пілсудчики приступили до розбудови Бойової організації ППС, яку очолили *Александр Прістор* (1874-1941) і *Валерій Славек* (1879-1939). “Молоді” у ППС (М. Белецький, Ф. Закс, М. Горвітц) вважали, що необхідно взяти участь у російській революції і разом з російськими соціалістами домогтися повалення монархії та встановлення демократичної республіки, для чого слід вести революційну боротьбу за політичну владу. Ідеологи СДКПіЛ робили ставку на загальноросійську революцію, яка, на їхню думку, повинна була встановити в Росії демократичну республіку у формі федерації вільних народів. Обидві соціалістичні партії – ППС і СДКПіЛ – розпочали агітаційну роботу на селі та в армії, де їхній вплив був незначним.

Соціалістичні партії намагалися надати стихійному рухові організованої форми. Це вдалося зробити під час відзначення 1 травня 1905 р. У Варшаві СДКПіЛ організувала в цей день багатотисячну демонстрацію. Для її розгону війська вжили зброю, загинуло 32

особи. У відповідь відбувся одноденний загальний страйк протесту. Впродовж травня неодноразово спалахували страйки і демонстрації в Лодзі. У сутичках з поліцією і військами падали вбиті та поранені. Похорони загиблих перетворювалися на нові антиурядові демонстрації. 23 червня стихійні сутички в Лодзі переросли у *збройне повстання*. На вулицях міста було споруджено понад 100 барикад, повстанці через нестачу зброї оборонялися камінням. Придушення повстання тривало три дні, загинуло понад 150 робітників, ще близько тисячі було поранено. Соціалістичним партіям не вдалось опанувати стихійний рух робітників Лодзі і запобігти непідготовленому повстанню. Події в Лодзі викликали страйки солідарності в інших промислових районах королівства – Варшаві, Домбровському басейні.

Рис.50. Демонстрація під національними гаслами у Варшаві 5 листопада 1905 р.

Розмах робітничого руху непокоїв лоялістів та ендеків. Останні вважали, що робітничі виступи шкодять національній справі, зводять нанівець зусилля патріотичних сил у здобутті автономії для Королівства Польського. Створивши НЗР, ендеки розпочали боротьбу проти впливу соціалістичних партій серед робітників. Бойові групи НЗР атакували страйкуючих робітників у Лодзі та інших містах. Під час зіткнень загинуло близько 200 осіб. У відповідь Бойова організація ППС вчинила терористичні акти проти бойовиків ендеків. Усе це загострювало й без того напружену обстановку.

У серпні 1905 р. Росія уклала мирний договір з Японією, тоді ж цар оголосив указ про скликання в недалекому майбутньому *Державної думи* і проведення суспільно-політичних реформ. Проект думи був підготовлений міністром внутрішніх справ О. Булігіним і передбачав надання їй лише дорадчих компетенцій, а виборчий порядок позбавляв права голосу більшість робітників і селян. У відповідь на це в жовтні 1905 р. було оголошено всеросійський політичний страйк. У Королівстві Польському страйк охопив робітників, селян, службовців. Страйкарі вимагали запровадження демократичних свобод, створення законодавчого парламенту, амністії політв'язнів, 8-годинного робочого дня, соціальних гарантій. Життя імперії було паралізоване. 17 жовтня 1905 р. цар оголосив Маніфест, в якому обіцяв надати демократичні свободи, скликати Державну думу на основі загального виборчого права. Поступки царату додали сміливості масам. Страйки й демонстрації в Королівстві Польському продовжувалися під гаслами

повного повалення самодержавства. Наприкінці жовтня в королівстві було оголошено *воєнний стан*, скеровано додаткові війська для придушення руху.

Жовтневий маніфест царя свідчив про згоду самодержавства на певні демократичні реформи. Нова обстановка вимагала корекції програм основних політичних таборів. Польські “реалісти” вважали, що досягнуто головних цілей революції і на шляху співпраці з урядом вдасться добитися подальших поступок в національних справах. Ендеки дотримувалися погляду, що царат буде змушений запровадити автономію королівства. У листопаді 1905 р. Р. Дмовський провів у Петербурзі переговори з головою російського уряду С. Вітте, на яких поставив питання автономії, як неодмінну умову “заспокоєння” краю. Російський прем’єр відкинув постулат автономії, але погодився з розширенням культурних прав поляків. Переговори переконали лідера ендеків у можливості домовитися з російськими правлячими колами. Ендеки перейшли до активної боротьби з впливом соціалістів.

Соціалістичні партії – ППС, СДКПіЛ, Бунд – не погоджувалися з думкою про завершення революції. Соціалісти продовжували підготовку повстання, але ідейні розбіжності між “старими” і “молодими” підважували єдність дій партії. Соціал-демократи пропагували тісну співпрацю з російським робітничим рухом, який, на їх думку, стояв найближче до реалізації завдань соціалістичної революції. Бунд відстоював програму надання культурної автономії всім національностям імперії.

У грудні 1905 р. вибухнуло збройне повстання робітників у Москві, ініційоване РСДРП. Незабаром воно було придушене військовою силою. На звістку про московське повстання ЦКР ППС закликав польських робітників розпочати безстроковий страйк і захоплювати владу на місцях. У Домбровському басейні робітники за вказівкою СДКПіЛ створювали загони міліції та громадські суди. У Білостоку виникла *рада робітничих делегатів*, яка опинилася під впливом російських есерів (соціалістів-революціонерів) і не відіграла помітної ролі в розвитку революції. План ППС був реалізований лише частково в м. Островець на Келеччині, де під керівництвом соціаліста *Ігнація Бернера* (1875-1933) робітничий комітет перебрав владу до своїх рук і запровадив Островецьку республіку. Однак вона проіснувала недовго.

Наприкінці 1905 р. переживав піднесення *селянський рух*. У гмінах запроваджувалася польська мова, приймалися ухвали з вимогами амністії політв’язнів, демократичних свобод. Цілі повіти відмовлялися сплачувати податки. З’явилися боївки, які нападали на урядові інституції, залізничні станції, магазини. Ендеки намагалися покласти край стихійним діям селян, стверджуючи, що Жовтневий маніфест царя розв’язав усі проблеми села. Вони влаштовували патріотичні демонстрації під гаслами автономії Польщі і легальності політичного життя. Із закликами покласти край анархії і безпорядкам виступила католицька церква; вона засудила радикалізм у всіх його проявах, закликала шанувати релігію і вітчизну.

Поступки царату уможливили бурхливий *розвиток громадсько-політичного життя в Королівстві Польському*. Виникли сотні нових газет, часописів, товариств. Важливим здобутком революції було створення *професійних спілок*. Вони засновувалися під патронатом провідних політичних партій: СДКПіЛ створювала т.зв. “класові” профспілки, ППС – “безпартійні”, але під своїм керівництвом; ендеки організовували “польські” профспілки, католицькі організації – “християнські”. У березні 1906 р. власті дозволили легалізувати профспілки та громадські організації, заборонивши їм порушувати “політичні питання”. Однак профспілки стали координатором страйкового руху, який у 1906 р. набув більш організованого характеру. У Королівстві Польському відбулося 47 % загальної кількості страйків імперії. “Польські” і “християнські” профспілки закликали робітників створювати кооперативи, гуртки самопомогі тощо. Назагал

робітничий рух у 1906 р. був роз'єднаний і роздроблений між різними політично-партійними течіями.

Восени 1905 р. розпочалося масове створення приватних шкіл з польською мовою навчання. За короткий час було організовано 247 приватних середніх шкіл. На початку 1906 р. розпочало легальну діяльність товариство *Польска Мацеши Школьна* (Польська шкільна матиця), яке опікувалося поширення польської освіти. Товариство знаходилося під впливом ендеків; незабаром воно охопило понад 100 тис. членів, заснувало близько 800 приватних шкіл, а також багато бібліотек і читалень. Соціалістичні діячі (Л. Кживіцький, С. Крушевський, Ф. Перль та ін.) відкрили у Варшаві “Університет для всіх”, в якому навчалось у 1906-1907 рр. 21 тис. слухачів. Виникли численні культурно-освітні та наукові товариства, які поширювали знання серед населення.

Під час революції легалізувалися *польські політичні партії*. Не могло бути мови про легалізацію лівих соціалістичних партій, члени яких зазнавали масових репресій. Найшвидше організувалися польські консерватори, які заснували СПР. Її діячі (Е. Пільтц, П. Потоцький, В. Спасович) видавали у Варшаві популярну газету *Слово*, а у Петербурзі – часопис *Край*. Серед інтелігенції сформувався *Поступово-демократичний союз* (Зв'язок постемпово-демократични, ЗПД), який намагався поєднати засади соціалізму, націоналізму та лоялізму. Ендеки легалізували діяльність своєї партії СДН, створили губерніяльні та повітові відділення, видавали декілька газет і часописів. Активізувала політичну діяльність католицька церква. У 1906 р. виникло *Товариство християнських робітників* (Стоважишене робітнікув ххесціянських, СРХ), яке вело агітацію, наближену до ендецької. Ще на початку 1905 р. був утворений *Польський народний союз* (Польський зв'язок людовий, ПЗЛ). Його діячі (С. Бжезінський, М. Дембський) виступали з програмою поділу поміщицької землі між селянами, незалежності Польщі. Демократичні риси ПЗЛ зближували союз з ППС.

Наприкінці грудня 1905 р. цар оголосив *Декрет про вибори* до двопалатного парламенту, що складався з двох палат: нижньої – Державної думи і верхньої – Державної ради. Виборчий закон не запроваджував загальних виборів: до участі допускалися лише чоловіки старші 25 років; вибори проходили за куріальною системою у два тури – спочатку обирали виборщиків, а тоді останні – депутатів; 4 курії (землевласників, селян, міст, робітників) поділяли виборців за приналежністю до станів, при цьому в курії землевласників одного депутата обирали від 2 тис. виборців, в курії міст – від 4 тис., селян – 30 тис., робітників – 90 тис. Державна рада наполовину складалася з членів, призначених царем, друга половина комплектувалася з виборців. Виборчий закон забезпечував поміщикам і буржуазії більшість місць у парламенті. Обидві палати мали приймати лише рекомендаційні рішення, які ставали законами після затвердження їх царем. Недемократичний характер декрету царя був очевидний. Ліві соціалістичні партії імперії закликали бойкотувати вибори.

Перші вибори відбулися в лютому-березні 1906 р. Більшість польських робітників бойкотувала їх. Це дало змогу здобути перемогу ендекам, які провели 34 депутати на 36 місць від земель Королівства Польського (ще 2 депутати представляли литовців). 19 мандатів припали полякам на виборах в землях Литви, Білорусі та Україні. Польські депутати утворили в Державній думі окрему фракцію – *Польське коло*. Вони намагалися лавірувати між російськими лібералами (кадетами) і урядом. Проте з трибуни думи, яка розпочала роботу в квітні 1906 р., лунала гостра критика самодержавства, ставилися вимоги, які підважували самодержавний устрій. На початку липня цар розпустив Державну думу під приводом, що депутати займалися справами, які не підлягали їхній компетенції. Того ж дня був сформований новий царський уряд на чолі з П. Столипіним,

який обіцяв покласти край революції. Водночас було оголошено вибори до II Державної думи.

У 1906 р. *революційний рух* в імперії розвивався, хоча й з меншим накалом через репресії з боку самодержавства. Провідною силою страйків і демонстрацій були робітники. Вони виступали під економічними та політичними гаслами. Революційна агітація та організація принесли результати: впродовж 1906 р. до лав ППС прийшло 55 тис. членів, СДКПІЛ – до 40 тис., Бунду – 8 тис. Серед політичних керівників робітничого руху поглиблювались ідейні суперечності. У центрі спорів стояло питання перспектив російської революції. Ліве крило ППС все більше критикувало “старих” за змовницьку тактику, нехтування співробітництва з російським пролетаріатом. На черговому (VIII) з’їзді ППС у Львові (лютий 1906 р.) “молоді” здобули більшість і обрали новий склад ЦКР. Однак у руках групи Ю. Пілсудського залишалася Бойова організація, створена за військовим зразком. Улітку 1906 р. вона проводила активну терористичну діяльність, організовуючи замах на царських чиновників, акти “експропріації” коштів для підпільної роботи. У квітні 1906 р. бойовики ППС організували втечу з варшавської в’язниці десяти робітників, засуджених до страти. 15 серпня 1906 р., у т.зв. “криваву середу”, вони провели одночасно кілька замахів на представників царської адміністрації та армії в різних місцях королівства. Їх жертвами стали 77 осіб. У листопаді того ж року бойовики здійснили вдалий напад на поштовий потяг під Роговим. У 1906 р. Бойова організація здійснила 678 замахів на представників царської адміністрації, в результаті яких було вбито 68 військових і 268 поліцаїв, експропрійовано 300 тис. карбованців. Не вдався замах на генерал-губернатора Г. Скалона. Однак викликати загальне повстання не вдалося.

У листопаді 1906 р. на черговому (IX) з’їзді ППС у Відні змовницько-терористична тактика Бойової організації зазнала нищівної критики з боку “молодих”. Більшістю голосів з’їзд виключив з партії членів Бойової організації на чолі з Ю. Пілсудським. Партійна більшість висловила за вірність соціалістичним цілям робітничого руху і солідарність з російськими соціалістами. Лідери більшості (Ю. Цішевський, М. Горвітц-Валецький, М. Кошутська, Я. Стружецький) у ідеології та політиці наблизилися до СДКПІЛ і шукали шляхів об’єднання. Однак на перешкоді стояло нігілістичне ставлення керівників соціал-демократії до національного питання. Незабаром більшість почала йменувати себе *ППС-Лівницею*; до її лав приєдналося близько 40 тис. членів. Виключена меншість утворила партію *ППС-Революційна фракція* (або скорочено ППС-фракція), до якої приєдналися 19 тис. членів.

СДКПІЛ віддала перевагу справі соціального визволення робітництва, пішла на зближення з РСДРП. У квітні 1906 р. її представники взяли участь у роботі IV з’їзду РСДРП. На ньому СДКПІЛ була прийнята до складу РСДРП на правах автономної організації, а її представники увійшли до ЦК РСДРП. У дискусіях між російськими більшовиками і меншовиками польські соціал-демократи схилилися на бік більшовиків. Розходження між більшовиками й польськими соціал-демократами торкалися національного питання. Польські соціал-демократи заперечували право націй на самовизначення як таке, що порушує єдність дій пролетаріату і поширює в робітничому русі буржуазно-націоналістичні ідеї.

У 1906 р. страйковий рух заторкнув польське село. Під час весняних польових робіт у Королівстві Польському відбулося понад 300 страйків сільськогосподарських робітників. У період літніх жнив було зафіксовано 400 страйків, які охопили 60 повітів з 85. У більшості випадків страйки закінчувалися задоволенням економічних вимог страйкарів.

Революція змінила **становище поляків в Україні, Білорусі та Литві**. Найвпливовіша частина поляків була представлена тут великими землевласниками. Вони

намагалися піднести рівень культурно-освітньої роботи серед селян, відкриваючи польські школи, відновлюючи костели, засновуючи нові польські видання. На Правобережній Україні вони створили товариство *Основа*, яке засновувало невеликі початкові школи. Однак дуже швидко польські землевласники зіткнулися зі стихійним виявом ненависті і насильства з боку українського, білоруського та литовського селянства, яке сприйняло події революції як сигнал до поділу поміщицьких земель. Особливо гострі конфлікти мали місце у Київському генерал-губернаторстві. Тут у 1905-1907 рр. сталося 3924 випадки страйків та нападів селян на поміщицькі маєтки. Польські магнати були змушені шукати захисту в царських властей. Український, білоруський і литовський національні рухи, які робили на початку XX ст. перші політичні кроки, мали за собою величезний людський потенціал на селі, який ставив під запитання подальшу долю польської власності на цих землях.

Царат у 1906 р. вжив більш рішучих заходів проти робітників і селянства. У серпні було запроваджено військово-польові суди, які виносили вироки протягом 24 годин. За рік вони видали майже тисячу вироків смерті. Чимало активних діячів опинились у в'язницях. Власти спровокували низку єврейських погромів у Білостоці й Седльцах, які були засуджені польською громадськістю. Підприємці вдавалися до локаутів, позбавляючи тисячі робітників роботи. Особливо гострих форм набирало протистояння в Лодзі, де робітничі страйки не припинялися. У грудні 1906 р. підприємці Лодзі оголосили звільнення з роботи понад 30 тис. активних робітників. Упродовж чотирьох місяців профспілки підтримували звільнених робітників, але врешті-решт ті змушені були прийняти умови підприємців. Революція йшла на спад.

У січні 1907 р. пройшли вибори до II Державної думи. СДКПіЛ закликала взяти участь у виборах, в той час як обидві фракції ППС підтримали гасло бойкоту. Ендеки заблокувались з реалістами. Від Королівства Польського було обрано 32 послы, які представляли СДН або його прихильників. Депутатом став лідер СДН Р. Дмовський. До Польського кола II Державної думи ввійшли також 14 депутатів-поляків з України, Білорусі та Литви. У думі поляки блокувались з російськими консерваторами ("октябристами", членами "Союзу 17 жовтня"), прагнучи здобути їхню підтримку для реалізації проекту автономії Королівства Польського. Проте уряд зробив усе можливе, щоб не допустити цей проект до голосування. 3 червня 1907 р. цар достроково розпустив II Державну думу, посиляючися на антидержавну пропаганду в ній депутатів від РСДРП (65 депутатів); вони були заарештовані. Водночас було оголошено новий виборчий закон до Державної думи, який ускладнював систему виборів таким чином, що представництво від національних окраїн, робітників і селян різко скорочувалося, а депутати від поміщиків займали половину місць.

Події 3 червня 1907 р. стали віхою, яка знаменувала кінець революції. Царський уряд відновив контроль над ситуацією. Більшість демократичних завоювань були скасовані, організації й товариства закриті, в'язниці та сибірське заслання поповнилося новими засудженими. Революційні події 1905-1907 рр. вчинили політичний вплив на суспільну свідомість поляків і народів Російської імперії. Вони засвідчили формування нової соціальної структури суспільства, в якій все більш значущу роль відігравали демократичні верстви міста і села. Ці верстви не бажали миритися із застарілими порядками, які позбавляли їх основних політичних, громадянських та соціальних прав. Для поляків революція стала періодом відродження національних традицій, їх узгодження з новими суспільно-політичними ідеями часу. Національна свідомість ставала додатковим чинником активізації суспільної активності мас.

Придушення революції і скасування її здобутків викликали **розчарування і депресію** у свідомості багатьох поляків. Люди шукали точки опори, яка б давала надію на

сповнення очікувань. Вибори до III Державної думи відбулися восени 1907 р. Королівству Польському призначалося 12 мандатів. Ендеки здобули 11 місць. Але вплив Польського кола, що складалося з 18 депутатів (7 депутатів з України), не мав значення в думі. Лідер ендеків Р. Дмовський зробив спробу здобути прихильність імператорського уряду, приєднавшись до “неославістичної” течії російської суспільно-політичної думки. “Неославізм” зродився на ґрунті протиставлення “пангерманізму” і робив наголос на об’єднанні слов’янських народів під егідою Росії. У 1908 р. з’явилася книга Р. Дмовського *Німеччина, Росія і польська справа*. Автор намагався довести, що справжня небезпека для поляків походить від німців, тому їм треба об’єднатися з Росією у протистоянні німецькій експансії. Росія, в свою чергу, теж повинна усвідомити німецьку небезпеку й піти на певні поступки полякам, щоб створити “слов’янську єдність”. Водночас Р. Дмовський робив далекосяжні прогнози стосовно майбутньої війни в Європі, в результаті якої Росія мала здобути всі польські землі і об’єднати їх в рамках автономного Королівства Польського. Однак спроба підтримки неославізму зазнала фіаско: російський уряд не відреагував на ці пропозиції. Р. Дмовський незабаром склав свої повноваження депутата Державної думи.

У 1909 р. імператорський уряд на вимогу російських націоналістів вніс до Державної думи проект створення нової *Холмської губернії* шляхом відокремлення 11 східних повітів Люблінської і Седлецької губерній з наступним їх підпорядкуванням Київському генерал-губернаторству. Хоча ці повіти були населені переважно українцями та білорусами, сам факт обмеження теренів Варшавського генерал-губернаторства (тобто колишнього Королівства Польського) серед патріотично налаштованих поляків сприймався як акт дроблення “польських земель”. Ендецьке Польське коло обмежилось формальним протестом, і у 1912 р. Холмська губернія стала реальністю. Царський уряд сподівався на те, що серед українців і білорусів процеси русифікації проходитимуть успішніше, якщо ці терени будуть відірвані від польського впливу. Російський наступ на поляків продовжувався. Закривалися приватні польські школи. Тривалі дискусії у Державній думі та уряді навколо проектів міського і земського самоврядування для теренів королівства не принесли конкретного результату.

Після революційного періоду 1905-1907 рр. ендеки і реалісти були чи не єдиною політичною силою, яка намагалася представляти польське суспільство на загально-російській політичній арені. Невдачі у проведенні політики угоди з самодержавством посягли паростки опозиції курсу Р. Дмовського. У 1907 р. молодіжна ендецька організація Союз польської молоді (Зет) розірвав стосунки з ЛН. У наступні роки так вчинив НЗР. Група діячів ЛН виступила з критикою “диктатури” Р. Дмовського в партії, засудивши його прагнення до політичної угоди з Росією за будь-яку ціну. Група “фрондистів” теж залишила партію, створивши незабаром *Національний селянський союз* (Народови зв’язок хлопський, НЗХ), який видавав часопис *Польска* (ред. А. Завадський). Розкол серед ендеків не збив її керівництва з обраного курсу. Для нейтралізації критики воно зробило ставку на антисемітизм, який з 1912 р. став одним з гасел партії. Це відштовхнуло від ендеків інтелігентські та молодіжні кола.

Значні зміни сталися у робітничому русі, який зазнав значних втрат від репресій. Націоналістичний НЗР після розриву з ендеками не проявляв помітної активності. Внутрішня криза торкнулася лав ППС-фракції. Невдача з піднесенням повстання різко обмежила впливи групи Ю. Пілсудського. У 1908 р. Бойова організація здійснила останній напад на потяг Вільно-Петербург, захопивши 200 тис. карбованців для партійної роботи. Ю. Пілсудський вирішив готуватися до можливої війни між Росією та Австро-Угорщиною, сподіваючися на перемогу останньої. Центр роботи партії і підготовки майбутнього повстання він вирішив перенести до Галичини. З цим рішенням не

погодились інші діячі партії. У 1912 р. група опонентів Ю. Пілсудського залишила лави ППС-фракції і утворила нову партію – *ППС-опозицію* (Ф. Перль, Т. Арцішевський), лідери якої заперечили підпорядкування діяльності партії виключно національно-визвольним цілям і нехтування соціальними завданнями.

ППС-Лівиця зазнала значних людських втрат. Арешти і переслідування її діячів продовжувалися після 1907 р. Незважаючи на це, до 1910 р. партії вдалося відновити свій вплив у головних робітничих центрах Королівства. ППС-Лівиця діяла нелегально, її керівний орган ЦКР перебував у Кракові або Відні. На з'їзді партії у 1908 р. з програми було вилучене гасло незалежності Польщі і замінене вимогою автономії королівства в рамках демократичної Росії. Це призвело до виходу з партії групи незгідних діячів (А. Струг, Н. Барліцький, С. Познер). Зміни в програмі не доправили до об'єднання з СДКПіЛ, керівники якої звинувачували лівих соціалістів у непослідовності та хитаннях в національному питанні.

Криза не минула і СДКПіЛ. Її керівний склад взяв участь у внутрішньопартійній боротьбі в РСДРП між більшовиками і меншовиками з питань стратегії й тактики робітничого руху. Всередині СДКПіЛ виник конфлікт між закордонним Головним правлінням, яке очолював Л. Йогіхес-Тишка, і крайовим керівництвом. Варшавський комітет (Ю. Уншліхт, Я. Ганецький) відмовився виконувати вказівки Головного правління.

У 1912 р. спостерігалось нове піднесення робітничого руху, що проявилось у хвилі страйків з економічними вимогами. 1913 р. в Королівстві Польському страйкувало 111 тис. робітників, явочним порядком відновлювалася діяльність профспілок. Політичні партії намагалися вплинути на розвиток подій в Королівстві Польському. У 1912 р. відбулися вибори до IV Державної думи, на них ендеки несподівано зазнали поразки у Варшаві, де під впливом ППС-Лівиці і Бунду було обрано робітника. У робітничій Лодзі депутатом став єврей. Ендеки провели 9 депутатів. У відповідь на це вони розпочали гостру антиєврейську кампанію, закликаючи бойкотувати єврейські магазини. Ендецькі газети друкували гасла: “Свій до свого по своє! Купуйте тільки у християн!” Соціалістичні партії засудили антиєврейську агітацію ендеків, але в єврейському середовищі залишився осад недовіри до перспективи відбудови Польської держави.

Помітні зміни відбулись у селянському русі. Ще під час революції робилися спроби селянських діячів звільнитися від опіки ендеків, свідченням чого було утворення ПЗЛ (Польського народного союзу). 1906 р. група селянських діячів почала видавати часопис для селян *Сєвба* (Сівба), який редагував селянський самоук *Ян Келяк*. Часопис писав про окрему місію “селянського стану”, піднесення освіти і розвиток кооперації на селі. За ініціативою редакції почали створюватися селянські гуртки (“кулка”). У 1908 р. почав виходити селянський тижневик *Заранє* (Світання), редагований колишнім ендеком *Максиміліаном Маліновським*. Гаслом тижневика стало “Самі собі”; пропагувалася самостійна господарська і громадсько-політична активність селянства, позбавлення селян залежності від поміщицького двору й опіки костелу. Часопис швидко згуртував селянський актив, підтримував селянські гуртки, створював сільські школи, кооперативи. Уряд не чинив перешкод діяльності “Зараня”, сподіваючися, що це обмежить вплив ендеків. Швидко розвивалася сільська споживча кооперація, біля джерел якої стояли колишні діячі ППС *Едвард Абрамовський* (1868-1918) і *Станіслав Войцеховський*. Вони вважали, що за допомогою кооперації можна розв'язати соціальні проблеми. У 1908 р. кооперативні організації налічували майже 100 тис. членів і володіли понад 750 магазинами. Усе це свідчило, що польське село в умовах післявоєнної реакції вчилося жити самостійним життям, дотримуючися національних традицій і засвоюючи здобутки нового часу.

Польське суспільство в Німеччині

Після тимчасової стабілізації за часів канцлера Л. Капріві (1890-1894) у наступні роки **антипольський курс** урядів Німеччини і Пруссії постійно загострювався. У 1894 р. імператор *Вільгельм II* (1888-1918) під час перебування в Торуні виступив з гострою антипольською промовою, що означала початок нового наступу проти поляків. Виступ імператора свідчив про поширення націоналістичних настроїв серед німецької буржуазії, землевласників і міщан. У 1894 р. розпочав діяльність *Союз підтримки германізму у східних провінціях*; пізніше (1899) він був переіменований на *Німецький союз східних територій* (Deutscher Ostmarkenverein). Поляки називали його *Гаката* – від перших літер його засновників Ганземанна, Кеннеманна і Тідемманна. Союз об'єднав німецьких поміщиків-юнкерів, чиновників, великих підприємців, частково селян, зацікавлених в усуненні польських економічних, культурних і політичних впливів на землях їхнього проживання. Гаката мала в своєму розпорядженні великі кошти, що надходили як від уряду, так і приватних жертводавців; вона організовувала галасливі пропагандистські кампанії під гаслами “польської небезпеки”, вимагала від уряду рішучих дій проти поляків, сприяла поселенню німецьких колоністів.

У 1900 р. канцлером Німеччини став герцог *Б. Бюлов*. Він надав нового імпульсу антипольській політиці. Уряд виділив значні кошти для підтримки німецької власності в східних провінціях: до 1913 р. фонд отримав 1 млрд. марок. Уряд був занепокоєний тим, що з другої половини XIX ст. до 1910 р. з цих провінцій виїхало в центральні райони Німеччини близько 3,5 млн. німців. Не приносила очікуваних результатів діяльність Колонізаційної комісії: польське суспільство знайшло способи протидіяти викупу земель польських власників (див. вище). Тоді у 1904 р. було схвалено *надзвичайний декрет*, за яким була потрібна спеціальна згода властей на створення нових господарств (фактично будівництва осель); влада повинна була відмовляти, якщо це суперечило цілям Колонізаційної комісії. Декрет стосувався тільки східних провінцій. У зв'язку з цим почалися численні конфлікти між польськими селянами і властями. Найбільш голосним прикладом, який обійшов більшість газет європейських країн, став випадок з польським селянином *Міхалом Джималою* з села Подградовіці Вольшанського повіту на Познанщині. Не отримавши дозволу на будівництво житла, він з родиною жив у цирковому возі. Після п'яти років тяганини по судах йому заборонили жити у возі, тоді він викопав яму в землі, в якій продовжував мешкати з родиною. Серед поляків різних дільниць збирали кошти на допомогу Джималі, а у свідомість сучасних поколінь “віз Джимали” увійшов як символ боротьби з несправедливістю і національним гнітом. Врешті з допомогою погроз власті змусили Джималу продати свою землю (у 1939 р. с. Подградовіці перейменоване на Джималово).

У 1908 р. пруський ландтаг схвалив ще *два надзвичайні закони* проти поляків. Перший закон надавав Колонізаційній комісії право примусового викупу земель польських власників з метою “утримання та зміцнення німецької стихії”. Закон був схвалений не без опору німецьких консервативних сил, оскільки порушував конституційне право власності. Негативний розголос, який викликав цей закон в європейських країнах, примусив пруські влади на практиці обмежити його застосування. Другий закон був загальнонімецьким і зобов'язував усі товариства та організації провадити свою діяльність виключно німецькою мовою. Тільки в повітах, де ненімецьке населення становило понад 60 %, ще протягом 20 років було дозволено послуговуватися власною мовою. Закон негативно відбився на польському населенні великих міст, а також Сілезії, Помор'я та Східної Пруссії.

Наміри німецьких урядів позбавити поляків власності не принесли бажаного результату. До 1913 р. Колонізаційна комісія викупила 438,5 тис. га землі, з якої 72 % припадало на німецьку власність. Водночас за цей же період (1886-1913 рр.) поляки придбали у німців близько 200 тис. га. Певних успіхів вдалося досягти комісії в справі заселення німецькими колоністами (переважно з Росії та Галичини): 22 тисячі родин німецьких осадників зайняли смугу земель уздовж р. Нотеці між Великопольщею і Помор'ям, а також околиці великих міст.

Антипольську спрямованість мала політика німецьких властей в адміністративній та освітній галузях. У примусовому порядку поляків усували з органів міського самоврядування, піддавали переслідуванням польські товариства й громадські організації. За задумом німецьких націоналістів, необхідно було онімечити насамперед молоде покоління. Цій меті служили адміністрація, школа, армія. Німцям, які працювали в адміністрації східних провінцій, до зарплати доплачували т.зв. "східний додаток". У шкільній системі польська мова звучала ще тільки на уроках релігії. 1901 р. у м. Вжесня освітні власті зобов'язали уроки релігії в школі проводити німецькою мовою. Діти солідарно відмовилися це робити, за що їх покарали побиттям. Батьки покараних дітей організували демонстрацію протесту, до якої приєдналися поляки Мілослава, Плешева та інших міст. Власті віддали організаторів під суд, визначивши вироки до двох років ув'язнення. *Справа Вжесні* мала значний європейський резонанс і викликала солідарні протести поляків не тільки в Німеччині, а й у Росії та Австро-Угорщині: відбулися демонстрації перед німецькими консульствами у Варшаві та Львові, оголошено бойкот німецьким товарам. У 1906 р. дійшло до масового *шкільного страйку*, в якому взяло участь кілька десятків тисяч учнів. Власті повторили процедуру покарання учнів і судових процесів проти батьків. Не впливали на зміну позиції німецьких властей численні протести з боку польської та європейської громадськості.

Суспільні процеси в прусській дільниці Німеччини були пов'язані з **господарським розвитком**. На початку ХХ ст. спостерігалась інтенсифікація в аграрному секторі. Німецький уряд провадив протекціоністську політику, підвищуючи ціни на сільськогосподарську продукцію. Поліпшувалась агрокультура, застосовувалась техніка. На Познанщині у 1907 р. 80 % господарств площею понад 5 га застосовували сільськогосподарські механізми, мінеральні добрива. Відбувалася спеціалізація господарств. Наслідком інтенсифікації було зростання врожаїв: на Познанщині врожайність зернових зросла в 1890-1913 рр. з 7,1 до 19,3 центнерів з гектара, картоплі – з 68,3 до 186,9 центнерів. Поголів'я свиней тут збільшилося в чотири рази.

Назагал у Пруссії зберігалася велика земельна власність, уряд сприяв зміцненню неподільних німецьких маєтків – т.зв. *фідеїкомів*. Продажу підлягали фільварки переважно польських землевласників. Прошарок заможного селянства зріс при збереженні стабільності інших типів господарств. Великі селянські господарства площею понад 20 га охоплювали 40 % селянських дворів на Познанщині, 52 % – у Західному Помор'ї, 60 % – на Мазурах. Цей прошарок селян, орієнтуючися на новочасні методи господарювання, перетворювався на капіталістичних фермерів, втягався в ринкові відносини, залучав найманих сезонних робітників (з Королівства Польського і Галичини). У 1905 р. почало діяти напівдержавне агенство Центр рільничих робітників, яке займалося вербуванням робітників на сезонні роботи у фільварках і в селянських господарствах Пруссії. Напередодні війни тут працювало понад 500 тис. сезонних робітників (4/5 з королівства, решта з Галичини). Економічний інтерес прив'язував землевласників і селян до урядової політики.

Сприятливою була також кон'юнктура для розвитку промисловості і торгівлі. Назагал Познанщина і Помор'я залишалися слаборозвинутими в промисловому відно-

шенні. Найбільш успішно тут стояла справа з переробною та харчовою промисловістю: цукроварінням, броварними та спиртовими підприємствами. На Помор'ї діяло всього шість великих підприємств, переважно суднобудівних, в Щеціні та Ельблонзі.

Найрозвиненішим регіоном залишалася *Верхня Сілезія*. Тут майже у 2 рази зріс видобуток вугілля, у 1,5 раза – виробництво заліза і сталі. Щорічно виплавлялося до 700 тис. тонн цинку (найвищий показник в Європі). Процеси концентрації виробництва захопили й цей регіон. У 1898 р. було створене об'єднання *Верхньосілезька вугільна конвенція*; металургійні підприємства входили до загальнонімецького сталевого синдикату. Проблемаю верхньосілезької промисловості був збут вугілля і металу: вона не витримувала конкуренції з продукцією Рурського регіону, тому була змушена вести боротьбу за ринок на Сході. Верхня Сілезія була найбільшим центром робітництва – до 500 тис. осіб (85 % поляки).

За всіма показниками господарського розвитку польські провінції Пруссії випереджали Королівство Польське і Галичину. Створюваний дохід на одну особу тут був приблизно в два рази вищий, ніж у королівстві, і в три рази, – ніж у Галичині.

Загроза онімечення відсувала на другий план соціальні суперечності, змушувала поляків консолідуватися для **опору офіційній політиці**. Нагромаджений у попередні роки досвід опору колонізації та онімеченню приносив добрі результати. Особливо успішною була діяльність кооперативних організацій. Мережа кооперації охопила Познанщину, Верхню Сілезію, Помор'я. Кооперативи об'єднували поміщиків, селян, ремісників, підприємців. У 1913 р. функціонувало 204 польські кооперативні об'єднання, членами яких було 126 тис. осіб. Активно діяли Центральне господарське товариство, Союз землевласників, Союз польських фабрикантів, селянські рільничі гуртки ("кулка"). Уся організація життя поляків спиралася на кооперацію. Цьому сприяв розвиток мережі польських видавництв – газет, часописів, спеціальної фахової та загальноосвітньої літератури. Наклад польських часописів у 1914 р. досягнув 400 тис. примірників.

Значну роль у громадсько-політичному житті поляків відігравали поміщицькі кола і католицький клір, які стояли на позиціях угоди і лоялізму. Польські консерватори становили більшість депутатів Польського кола в німецькому рейхстазі і прусському ландтазі. Однак з посиленням антипольського курсу німецьких урядів зростає критика політики консерваторів. На початку XX ст. у Берліні навколо публіциста *Маріана Сейди* (1879-1967) і газети *Дзеннік берлінський* (Берлінська газета) склалася перша група діячів Ліги народової. Група почала агітацію у Великопольщі, Верхній Сілезії та Помор'ї, засуджуючи угодовську політику. Серед ендеків помітними постатями тут були В. Корфанти, Б. Хшановський. У 1901 р. в Познані ендеки зуміли провести в рейхстаг свого першого депутата. Поступово їхній вплив зростає; 1904 р. розпочало діяльність *Товариство демократично-народове пруської дільниці*, проголошуючи ідеологію "загальнонаціональних інтересів". Напередодні війни впливи ендеків вже переважали: у 1912 р. до складу Польського кола в німецькому рейхстазі входило 7 ендеків і 6 консерваторів; таке ж співвідношення було й у прусському ландтазі. Польські кола у рейхстазі і ландтазі протестували проти антипольських законів і дій уряду, але не вдавалися до залучення мас з метою активного опору німецькій політиці.

Слабкі позиції мали польські соціалістичні партії. Якщо німецькі соціал-демократи на початку XX ст. перетворилися на одну з провідних політичних сил країни (3 млн. членів у 1912 р.), то польські соціалісти змогли здобути певні впливи тільки у Верхній Сілезії. У 1903 р. ППС вийшла з СДПН і почала діяти самостійно. Стосунки між ППС і СДПН постійно погіршувались у зв'язку із зростанням націоналістичних тенденцій з обох сторін.

Дещо відмінною була політична ситуація у Верхній Сілезії, де поляки на початку ХХ ст. становили приблизно 56 % населення (у Познанщині – 61,5 %). Національна свідомість поширювалася тут з певним запізненням. Незначний прошарок світської інтелігенції компенсувала діяльність католицької церкви. Серед робітництва Верхньої Сілезії успішну роботу проводила німецька соціал-демократія. Однак специфічна свідомість “слензаків” на початку ХХ ст. поступово еволюціонувала в бік спорідненості з польською нацією. Цій тенденції сприяла активна діяльність наприкінці ХІХ ст. публіциста і видавця *Адама Наперальського* (1861-1928), який створив потужний видавничий центр навколо часопису *Католік*, пропагував ідеї християнської етики та польсько-німецької співпраці. Тоді ж у регіоні розпочав діяльність член ЛН В. Корфанти. Він закликав до розриву стосунків з німецькими консервативними силами, що гуртувалися навколо партії Центр (брошура *Геть з Центром*, 1901 р.). В. Корфанти почав видавати власний орган *Гурношльонзак* (Вехньосілезець), в якому пропагував гасло єдності польської нації “від Одри до Двіни і Дніпра”, підтримував вимоги 8-годинного робочого дня і соціального забезпечення робітників. У 1903 р. він був обраний депутатом рейхстагу від Верхньої Сілезії, де приєднався до Польського кола. Однак 1910 р. цей діяч порозумівся з А. Наперальським і консервативно-клерикальним табором. Разом вони створили *Польську партію в Сілезії* (Стронніцтво польське на Шльонску), яка стала на регіонально-консервативних позиціях. Водночас В. Корфанти відійшов від ендеків, які змушені були наново відбудовувати свої структури в Сілезії.

У *Західному Помор'ї* (провінція Західна Пруссія) поляки становили 35 % населення і змушені були витримувати значний тиск німців, спираючися на зв'язки з Велико-польщею. Складнішою була ситуація у східній частині Помор'я, Вармії і Мазурах. Німецький вплив тут швидко зростає. Опір оніменню у Вармії чинили невеликі осередки польського духовенства, декілька невеликих громадських організацій, зокрема група інтелігентів *Газети ольштинської*. Політичний авторитет тут мала німецька католицька партія Центр. Ще слабше проникала польська національна свідомість на Мазури. Значна частина мазурів належала до протестантського віросповідання. Тільки 1896 р. в м. Елк стала виходити перша газета польською мовою *Газета людова*. Завдяки їй у 1897 р. виникла *Мазурська людова (народна) партія*, яка виступала під гаслами лояльності до держави, захисту соціальних прав селян та робітників, а також збереження рідної мови. Відповіддю властей стало створення штучних перешкод для її діяльності, переслідування її членів. Через шість років вона розпалася. У 1906 р. на кошти ЛН почалося видання часопису *Мазур*. Але надалі польська культурна й політична діяльність стикалася тут з серйозними труднощами через релігійні, соціальні та мовні особливості мешканців. На Гданському Помор'ї свідомі поляки гуртувалися навколо *Газети грудзьондзької*. За її ініціативою створювалися народні товариства, читальні тощо. Такі дії викликали негативну реакцію німецьких поміщиків і церкви.

Своєрідні процеси відбувалися серед *кашубів*. На початку ХХ ст. розвинувся “молодокашубський” рух, який закликав до єдності з поляками при збереженні особливостей мови та традицій. Одним з його творців був поет *Александр Майковський* (1876-1938) – засновник літературно-етнографічного часопису *Гриф*. У 1906 р. кашубські школярі приєдналися до шкільного страйку протесту проти викладання релігії німецькою мовою. До рейхстагу і ландтагу з кашубського регіону обирали польських депутатів.

Напередодні Першої світової війни антипольський курс німецького уряду не зазнав змін. Польські консерватори робили чергові спроби домовитися з урядом. Наслідком цього був дальший спад їхніх впливів серед населення й підвищення авторитету ендеків. Останні не виставляли вимог активізації національного руху, сподіваючися розв'язання

польської справи в майбутній європейській війні. Між тим процеси онімечення приносили конкретні наслідки, які найбільш відчутними були на Помор'ї, Вармії, Мазурах. Молоде покоління поляків, пройшовши німецьку школу і службу у війську, втрачало зв'язок з національним середовищем, піддавалося асиміляції.

Поляки в монархії Габсбургів

Кінець XIX ст. в Галичині позначився певним господарським пожвавленням, активізацією суспільно-політичного життя, зростанням напруженості у взаєминах польської та української спільнот. Основні важелі влади в провінції перебували в руках польських консерваторів, які співпрацювали з віденським урядом. Загальне відставання краю в господарському розвитку й гострота соціальних суперечностей позначалися на суспільно-політичній обстановці.

Однією з головних **господарських проблем** Галичини залишалося збереження великої земельної власності при одночасному браку землі та зuboжінні селянства. Великим землевласникам належало понад 40 % усіх сільськогосподарських угідь. Капіталістичні відносини позначилися на великому землеволодінні: частина маєтків була розпарцельована і продана. Однак таких земель було порівняно небагато. Земельний голод серед селян створював великий резерв дешевої робочої сили. 80 % селянських господарств володіли земельними ділянками менше 5 га, а 44 % – менше 2 га. За цими показниками з Галичиною не міг зрівнятися жодний інший регіон Європи. Панські маєтки мали перевагу над селом, зберігаючи в своїх руках сервітуту і маючи повну підтримку влади. Попит на землю був дуже високий, тому продавати землю було вигідно. До 1902 р. було поділено на парцели й продано 95 тис. га землі, а за наступне десятиріччя – 243 тис. га. Однак це суттєво не вплинуло на структуру землеволодіння в краї. У Східній Галичині маєтки були особливо великими, що викликало гостре незадоволення українського селянства.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва відбувалася дуже повільно: наявність значної кількості малоземельних селян і великих земельних площ не вимагали застосування добрив і техніки. Тільки після страйків сільськогосподарських робітників на початку XX ст. і подорожчання робіт великі землевласники почали заводити сільськогосподарську техніку. Селяни господарювали по-старому. Під впливом просвітницької діяльності соціалістів та людовців, українських та єврейських партій на початку XX ст. розвинувся потужний кооперативний рух селянства. Його особливістю було роз'єднання за національною ознакою: українська, польська, єврейська (в містах і селах) кооперація. Створювалися кооперативи двох типів – кредитні (заробіткові) і збутові. До 1914 р. діяло 2 тис. кредитних спілок з оборотом 70 млн. корон. Тоді ж функціонувало 109 польських і 81 українських збутових кооперативи. Членами польських кооперативів було 350 тис. осіб, українських – 121 тис., єврейських – 365 тис.

Посилення просвітницької діяльності політичних партій, початки кооперативного руху дещо поліпшили стан справ на початку XX ст. До 1912 р. врожайність основних зернових культур зросла майже до 12 центнерів з гектара, однак вдвічі поступаючися за цим показником Познанщині. Кількість великої рогатої худоби збільшувалася повільно, натомість у 1890-1913 рр. у 2,5 раза зросла кількість свиней і птахів.

На початку XX ст. відбулися зрушення у розвитку *промисловості*. Після відкриття “великої нафти” в районі Борислава видобуток цієї сировини зріс з 51 тис. тонн у 1883 р. до 2 млн. тонн у 1909 р. Галичина стала єдиним продуцентом нафти в Австро-Угорщині (5 % світового видобутку). Іноземний капітал швидко опанував увесь нафтопромисел, а переробка нафти проводилася на австрійських і німецьких заводах. Тільки невелика

частина прибутку залишалася в Галичині, породжуючи страшенну нужду і злидні, яскраво описані в повісті українського письменника Івана Франка *Борислав сміється*.

Серед інших галузей промисловості певну роль відігравав видобуток кам'яної солі у Велічці та Бохні в районі Кракова. Зростав видобуток вугілля в Цешинській Сілезії, куди сягали вугільні шари з Верхньої Сілезії (до 5 млн. тонн у 1913 р.). Певне значення мали текстильні фабрики у м. Бельсько-Бяла і Андрихув, на яких виробляли високо-якісне сукно. Продукція переробної промисловості не витримувала конкуренції з товарами, що завозилися з інших частин імперії. Єдиний цукровий завод у Пшеворську втримався тільки завдяки капіталам князя Любомирського. У всій Галичині в 1910 р. було 168 підприємств, на яких працювало понад 100 робітників, і 7 – понад тисячу. Якщо населення провінції становило 26 % населення Австро-Угорщини, то частка фабричного виробництва провінції – лише 4 % загальнодержавної. Кількість найманих працівників, зайнятих у промисловості, торгівлі й на транспорті зросла у 1890-1912 р. з 80 до 320 тис. осіб. Робочий день друкарів, гірників і металістів на початку XX ст. був обмежений 8-9 годинами, тоді як в дрібній промисловості та ремісництві сягав 14-16 годин при низькій платні та відсутності соціальних гарантій.

На початку XX ст. було чимало зроблено для поліпшення *комунікацій*. До 1914 р. Галичина мала в два рази більше залізничних і в три рази більше битих шляхів, ніж Королівство Польське. За рівнем національного доходу на особу Галичина вдвічі поступалася Королівству Польському і втричі польським дільницям Пруссії.

Перенаселення Галичини і зuboжіння її населення спричиняло *потік еміграції* до Європи, США і країн Південної Америки. У 1901-1910 рр. з Галичини щорічно емігрувало близько 50 тис. осіб, переважно українських і польських селян. Велика їх кількість виїжджала на сезонні сільськогосподарські роботи до Пруссії.

Правління польських консерваторів у Галичині впродовж чверті століття позитивно відбилося на розвитку польської освіти, науки і культури. Ідеологи консерваторів вбачали в цій провінції “польський П'ємонт” – терен відродження польської нації і державності. Їхні плани передбачали здобуття повної територіальної автономії провінції та перетворення її на центр, навколо якого в майбутньому об'єднаються всі інші землі колишньої Речі Посполитої. Консерватори уважно стежили за австро-російськими суперечностями, сподіваючися перемоги Габсбургів у майбутньому зіткненні з Романовими. Нові суспільні ідеї, зростання впливів нових ідейних рухів (соціалістів, людовців) змушували консерваторів йти на певні поступки в справі демократизації. Однак піднесення українського національного руху, його вимоги забезпечити гарантоване конституційними положеннями 1867 р. рівноправне становище українського населення перекреслювало плани консерваторів стосовно “галицького П'ємонту”. Демократизація порядків у Галичині неминуче провадила до зростання ролі та політичних впливів українських партій. Особливо затятими у поборюванні українських прагнень були східногалицькі консерватори – “подоляки”. Більш обережні позиції займали краківські консерватори – “станьчики”.

У 1895 р. колишній намісник Галичини граф К. Бадені став на чолі уряду у Відні (крім нього до уряду входили ще чотири польські консерватори, які мали портфелі міністрів внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів і в справах Галичини). Імператор Франц Йосиф сподівався, що К. Бадені залагодить міжнародні напруження, а також зможе запобігти запровадженню загального виборчого права, якого домагалися демократичні кола різних народів монархії. Піти на такий крок польські консерватори не могли ще й тому, що це підважило б їхню владу в Галичині. У 1896 р. уряд К. Бадені змінив закон про вибори до Державної ради (рейхсрату): була запроваджена додаткова п'ята курія, депутати якої обиралися загальним таємним

голосуванням. Вибори за новою системою пройшли у 1897 р. і супроводжувалися в Галичині майже відкритими зловживаннями та підкупом з боку адміністрації. Щоб не допустити обрання небажаних, насамперед українських депутатів, власті не зупинялися перед використанням поліції та війська. У сутичках біля виборчих дільниць загинуло 9 і було поранено 39, заарештовано понад 800 осіб – усі українські селяни. Вибори 1897 р. були названі “кривавими” або “баденівськими”. Незважаючи на репресії та фальсифікації, до віденського парламенту було обрано 3 польські соціалісти і 9 людовців. Українські партії провели 10 депутатів. Вибори засвідчили кінець ери безроздільного панування консерваторів у Галичині. На арену виходили нові політичні сили. Того ж року К. Бадені був змушений подати у відставку через рішучу критику його національної політики в Державній раді.

Наприкінці 90-х років XIX ст. конкуренцію консерваторам у Галичині складали людовці, соціалісти та ендеки. Пропонуючи свої програми національних і соціальних змін, вони прагнули усунути від влади консерваторів і великих землевласників, які за ними стояли. Досягти цих цілей було неможливо без політичної активізації селянства, робітництва, міщан, які становили більшість населення. Громадсько-політична робота партій приносила результати: рух за загальне виборче право і демократизацію порядків у монархії загалом й у Галичині зокрема мав усе ширшу підтримку населення. Свідченням активізації селянства стали селянські страйки, що розпочалися 1898 р. в Західній Галичині. Селяни вимагали підвищення платні за роботу на фільварках, визнання права на сервітути, парцеляції частини панської землі. У кількох місцях дійшло до сутичок селян зі штрейкбрехерами, яких власники спроваджували з інших районів, та поліцією. За прикладом польських селян, у 1902 р. загальний страйк охопив українське селянство Східної Галичини. Він відрізнявся організованістю, його ініціаторами виступили українські політичні партії – радикали, національні демократи, які, крім соціальних гасел, поширювали також національні. Розмах й організованість страйку були несподіваними для польських землевласників і консерваторів. Вимальовувалася перспектива втрати влади, а разом з тим і польського впливу у провінції.

Польсько-українські суперечності. З середини 90-х років XIX ст. серед поляків Галичини поширювалися впливи ендеків. Їхня войовнича ідеологія знаходила прихильників серед польських землевласників, міщан, які відчували загрозу втрати позицій перед обличчям зростаючого українського руху. Вибухонебезпечне поєднання соціальних і національних антагонізмів надавало українському рухові грізної сили. Польські заможні верстви шукали шляхів для збереження панівних позицій у Галичині, гуртувалися під гаслами “утримання польського стану посідання”. Активізація українських політичних партій, їхні виступи з вимогами рівних прав українців і поляків спиралися на зростання політичної активності селян. З кінця 90-х років українські партії постановили добиватися від віденського уряду вирішення головних вимог: реформи виборчого закону на виборах до Державної ради і крайового сейму, який би усував несправедливий поділ депутатських місць; пропорційної участі українців у владних структурах провінції і рівноправності української мови в усіх галузях життя; розширення культурних прав українців, що повинні проявлятися у державній підтримці української школи, культурних товариств і організацій, кооперації, створенні українського університету (спроби перетворити Львівський університет на польсько-український наштовхувалися на рішучий опір польських професорів і громадськості). Максимальною вимогою українських партій, яка ставилася або знімалася залежно від обставин, був поділ Галичини на польську та українську частини (Західну і Східну), об’єднання українських земель (Буковини і Закарпаття) у єдину автономну провінцію Австро-Угорщини.

Загострення польсько-українського протистояння в Галичині на початку XX ст. збіглося з активними діями німецьких націоналістів на загальноавстрійському рівні. Політика польських консерваторів, які на догоду Відню намагалися зберегти в Галичині статус кво за рахунок незначних поступок українцям, не задовільняла польських власників та інтелігенцію, які плекали більш далекосяжні плани відбудови польської державності. У 1903 р. за ініціативою галицьких ендеків у Львові зібрався “національний з’їзд” польських політиків. У ньому взяло участь близько 800 делегатів з різних земель, де проживали поляки. Під впливом ендеків делегати висловилися за зміцнення “польськості” Галичини і перетворення її на бастион оборони проти “німецьких” та “українських” зазіхань. У відповідь на це українські політики того ж року провели свій з’їзд у Львові, на якому ухвалили посилити масову легальну боротьбу за національні права, апелюючи до Відня як арбітра. Після цього обидві сторони – українська і польська – розгорнули масову кампанію зборів, віч, петицій з висловленням підтримки національним вимогам. Епіцентром міжнародного протистояння стала боротьба за Львівський університет. Українці вимагали його перетворення на засадах рівних прав обох сторін (в університеті на той час було лише 5 українських кафедр); поляки прагнули зробити його виключно польським. У боротьбу були втягнуті студенти: 1901 р. 440 студентів-українців одночасно залишили університет на знак протесту проти постійного порушення їхніх прав. Справа набула значного громадського розголосу як у монархії, так і за кордоном. У наступні роки доходило до численних, часом кривавих, сутичок українських і польських студентів. Справа університету поляризувала українське і польське населення краю.

Революційні події 1905 р. в Росії позначилися на політичному житті Галичини та Австро-Угорщини. Вони дали поштовх активізації руху за впровадження загального виборчого права. Масові демонстрації пройшли у Львові, Кракові, а також Відні та інших містах монархії. На пропозицію австрійських соціал-демократів 28 листопада 1905 р. відбувся одноденний загальноавстрійський політичний страйк з вимогою т.зв. 4-складового права голосу (загального, рівного, безпосереднього, таємного), в якому взяли участь політичні сили і населення Галичини. Проти нього виступали в Галичині консерватори та ендеки; останні засуджували “радикальні” тенденції і вимагали “унезалежнення” Галичини від Відня. Реформу підтримували ПСД, ППСД, українські та єврейські партії. У січні 1907 р. Державна рада ухвалила новий виборчий закон про вибори до загальноавстрійського парламенту. Він скасовував курії і запроваджував загальне виборче право, за яким, однак, голосу позбавлялися жінки та працівники громадських організацій. На вимогу Польського кола, до закону було внесене положення про двомандатні виборчі округи в Галичині: для здобуття першого мандату потрібно було здобути 50 % голосів, другого – 25 %. Це давало можливість консерваторам зберегти мандати у змаганні з людовцями у Західній Галичині, а полякам загалом – у змаганні з українцями в Східній Галичині. Не було змінено системи виборів до крайових сеймів.

У травні 1907 р. відбулися перші вибори до Державної ради за новим законом. Вони відбили зміни у розкладі політичних сил, але не принесли “сподіваних” “депутатів від народу”: консерватори зазнали поразки, здобувши лише 12 місць; людовці вибороли 17, ендеки – 16, “незалежні” – 11, соціалісти – 6; українські партії провели 27 депутатів. Польське коло в Державній Раді очолив професор Львівського університету ендек *Станіслав Гломбінський* (1862-1943). Не змирившись з поразкою, консерватори вжили термінових заходів для зміцнення своїх позицій в крайовому сеймі та адміністрації: вони уклали таємне порозуміння з людовцями, яким взамін за підтримку обіцяли розширення представництва в крайовому сеймі.

Вибори до сейму навесні 1908 р. пройшли за умов гострого напруження польсько-українського протистояння й закулісних махінацій польської адміністрації, очолюваної намісником Галичини графом *Анджеєм Потоцьким* (1861-1908). На противагу українським національним силам, консерватори підтримали на виборах москвофілів, а численні порушення викликали обурення української громадськості. В такій обстановці 12 квітня 1908 р. український студент *Мирослав Січинський* (1887-1979) під час аудієнції застрелив намісника А. Потоцького. Новим намісником став консерватор – історик *Міхал Бобжинський*.

Польсько-українське протистояння в Галичині викликало занепокоєння Відня, який прагнув мати спокійний тил в умовах можливої війни з Росією. Під тиском Відня намісництво було змушене провадити переговори з українськими політиками. Каменем спотикання залишалися питання виборчого закону до сейму, участь українців в адміністрації, справа українського університету. Польська сторона не погоджувалася на жодні поступки. Зі свого боку, українські депутати сейму вдавалися до крайніх методів обструкції, намагаючися зірвати його засідання: вони з'являлися на засідання з трубами, сиренами, дудками і влаштовували “котячі концерти”. Організовувалися масові віча й демонстрації на підтримку українських вимог. Тривали сутички українських і польських студентів у Львівському університеті. Під час одної з них у 1910 р. трагічно загинув український студент *Адам Коцко*. Польські політичні організації влаштовували контрмітинги і демонстрації під гаслами зміцнення “польськості” Галичини.

Рис.51. Історик М. Бобжинський, намісник Галичини. Мал. С. Віткевича.

На тлі польсько-українського протистояння в середовищі польських політиків Галичини утворилися два блоки: “намісницький”, що об'єднував консерваторів, демократів та людовців, виступав за угоду з українцями та орієнтацію на Відень; “антиблок” представляли ендеки та їх союзники, а також москвофіли, які орієнтувалися на Росію. На чергових виборах до Державної ради “намісницький блок” здобув переконливу перемогу над представниками “антиблоку” (58 мандатів проти 10). Після виборів намісник М. Бобжинський більш активно повів переговори з українцями. Вони завершилися підписанням у 1913 р. *угоди*, яка відбивала важкий компроміс між польськими та українськими політиками. Вона передбачала схвалення нового виборчого закону до сейму, який був одним із найзаплутаніших у світовій практиці (з метою зберегти провідні позиції за поляками) і розподіляв місця між поляками та українцями (27 %); передбачалося залучення українців до адміністрації, відкриття українського університету в 1916 р. Угода викликала гостру критику з боку ендеків і католицької церкви; М. Бобжинський був змушений подати у відставку. Новий намісник *В. Коритовський* (1850-1923) на початку 1914 р. провів новий виборчий закон через сейм, але він ніколи не увійшов у дію.

Напередодні війни. Внаслідок тривалого правління польських консерваторів у Галичині бурхливо розвивалась польська культура, діяли численні громадські, наукові і освітні організації, зосереджувалася діяльність польських політичних партій. Сюди після 1907 р. перенесла центр своєї діяльності ППС-фракція Ю. Пілсудського. Після кризи 1908 р., пов'язаної з анексією Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною, стосунки Відня й Петербурга різко погіршилися: з'явилося марево майбутньої війни. Ю. Пілсудський вирішив розпочати підготовку до майбутньої війни в союзі з Австро-Угорщиною. Остання повинна була забезпечити йому тили під час піднесення національного повстання в Королівстві Польському. У 1908 р. Ю. Пілсудський створив у Кракові

таємний *Союз дієвої боротьби* (Зв'язок валькі чинней, ЗВЧ), завданням якого була підготовка військових кадрів для майбутнього повстання. Незабаром, 1910 р. ним же в Кракові була створена легальна парамілітарна організація *Стшелец* (Стрілець), а у Львові – *Стрілецький союз* під керівництвом *Владислава Сікорського* (1881-1943). До цих організацій залучалася студентська й гімназійна молодь, емігранти з Росії. У 1914 р. чисельність членів стрілецьких формацій перевищила 10 тис. Діяльність Ю. Пілсудського розгорталась у порозумінні з австрійською розвідкою, яка отримувала від нього розвідувальну інформацію стосовно Росії. Передбачалося на випадок війни з Росією використати підготовлені кадри для диверсійних акцій в тилу противника. Сам Ю. Пілсудський планував з їх допомогою піднести повстання в Королівстві Польському.

Власні парамілітарні організації створювали також інші партії. Частина ендеків, яка видавала часопис *Зажеве* (Світанок), за прикладом ЗВЧ утворила таємну організацію *Армія Польська*, а також легальні *Польські стрілецькі дружини* (до 4 тис. членів). ПСЛ організувало *Дружини Бартоша*. За польським прикладом українці заснували загони *Січових стрільців*, *Сокола* та ін. Галицьке намісництво поблажливо дивилося на таку “фізкультурну” активність, застерігаючи тільки їх від втручання до політики.

Ю. Пілсудський шукав контактів і підтримки серед інших польських політичних партій. Певне розуміння він знайшов у ППСД, ПСЛ і в деяких інших груп. У серпні 1912 р. в м. Закопане біля Кракова на з'їзді представників незалежницьких організацій Галичини та Королівства Польського було вирішено створити *Польський військовий скарб* – фонд для фінансування польських воєнних приготувань. Через кілька місяців, у листопаді 1912 р. у Відні представники ППС-фракції, ППСД, ПСЛ, НЗР, НЗХ і кількох менш значних партій та груп утворили *Тимчасову комісію конфедеративних незалежницьких партій* (Комісію тимчасову сконфедерованих стронніцтв неподлеглосцьових, КТССН). На неї покладались обов'язки координувати діяльність партій і військових формувань, а під час повстання – створення національного уряду. За її ухвалою Ю. Пілсудський був призначений командувачем незалежницьких військових організацій. Так сформувався “незалежницький” табір, який розраховував відбудувати Польську державність у майбутній війні.

У 1913 р. в середовищі КТССН виникли розбіжності: частина ендецьких груп залишила організацію, окремі члени ППСД і ПСЛ критикували співпрацю з Ю. Пілсудським. З'явилися труднощі з фінансуванням парамілітарних організацій. Ендеки, використовуючи найрізноманітніші методи, намагались обмежити впливи Ю. Пілсудського. Наприкінці 1913 р. в ПСЛ стався розкол: частина старих діячів утворила партію *ПСЛ-Лівіця*; опозиційні до попереднього курсу члени об'єдналися у партії *ПСЛ-Пяст*, яка стояла ближче до ендеків.

Початок світової війни застав польське суспільство розмежованим за політичними та соціальними орієнтаціями. Консервативні кола його орієнтувалися на “свої” держави, з якими пов'язували надії на збереження своїх позицій та впливів; їхнім ідеалом була “польська автономія”. Національно-демократичний табір прагнув зберегти та утвердити національну ідентичність поляків, здобути для них вигідну позицію серед європейських народів. Небезпека німецької експансії видавалась його ідеологам найбільшою загрозою для існування поляків, перед якою поступалися всі інші. Незалежницький табір, за давньою традицією, головну небезпеку бачив у Росії та її “азіатських” порядках і за будь-яку ціну прагнув вирвати поляків з орбіти Росії. Людовий та соціалістичний рухи намагались знайти *modus vivendi* між соціальними вимогами та національною ідеєю. Крайні ліві сили (СДКПіЛ) робили ставку на світову революцію як вирішення усіх суспільних проблем. Проте для поляків особливого значення набували взаємини з

сусідніми народами (німцями, росіянами, українцями, білорусами, литовцями, євреями тощо), стосунки з якими багато в чому визначали місце і роль Польщі в Європі XX ст.

Культура періоду Молодої Польщі

Загальні умови. Наприкінці XIX ст. і в перші десятиріччя XX ст. сталися зміни в орієнтаціях польської культури. Вони були пов'язані з науково-технічним прогресом, посиленням комунікацій, посиленням участі в суспільно-політичному житті незаможних верств, поляризацією соціальних і національних рухів, протиборством провідних європейських держав на міжнародній арені. У науковій літературі цей період у розвитку культури отримав назву *Молодої Польщі*, або *неоромантизму* чи *модерну*. Термін “Молода Польща” походить від назви циклу програмних статей польського публіциста й критика *Артура Гурського* в краківському часописі *Жице* (Життя) за 1898 р., де він обґрунтував завдання польських митців напередодні XX століття: нове покоління інтелігенції повинно допомогти народу в досягненні ідеалів справедливості та незалежності. Такі ідеали були сформовані ще польськими романтиками, тож повернення до них повинно проходити на нових ідейних засадах (неоромантизму).

Культурний розвиток поляків відбувався в колі суспільно-політичних ідей європейських народів. У цей час на континенті під впливом технічного прогресу руйнувалися старі соціальні зв'язки. Загроза нищення усталених традицій і цінностей викликала відчуття страху перед майбутнім, наближення катастрофи. Розпад освяченої часом системи світобачення й виникнення багатоманітних образів світу ставило людину перед необхідністю зберегти власну індивідуальність, знайти своє місце у нових стосунках. Реакцією на науково-технічний поступ, який перетворював особистість на гвинтик у системі капіталістичних відносин, було звернення до внутрішнього психологічного світу людини, її почувань та переживань. Культура і мистецтво стають площиною самовиразу особистості, її індивідуального сприйняття і ставлення до оточення. Усе чіткіше вимальовувалася розбіжність між творцями ідей та культурних цінностей, з одного боку, і масою, яка є їх споживачем, з другого. Розгорнулася дискусія про роль духовності та моральних цінностей у житті суспільства, в основі якої лежав давній спір про добро і зло. Індивідуалістські підходи філософських систем А. Шопенгауера і Ф. Ніцше знаходили сприятливий ґрунт для поширення насамперед серед елітарних верств суспільства, тоді як колективістські соціалістичні та націоналістичні доктрини – серед демократичних верств. Індивідуалізм і колективізм у культурній сфері набули крайніх форм *елітаризму та егалітаризму* (егаліте – рівність), породжуючи різноманітні проміжні ідеологічні варіанти. Елітаризм закликав до заглиблення у світ індивідуальних переживань і духовних цінностей; егалітаризм стверджував вищою цінністю інтереси та культуру соціальних і національних спільнот. Під впливом цих крайніх підходів формувалася плюралістична суспільна свідомість європейських народів початку XX ст.

Для культури польського народу наприкінці XIX – початку XX ст. було властиве особливе сприйняття настроїв та ідейних течій тогочасної Європи. Центр польського культурного життя, який до цього перебував у Варшаві, у 90-х роках XIX ст. перемістився до Кракова, де гуртувалася науково-мистецька інтелігенція з усіх дільниць, діяли численні наукові, громадські та культурно-мистецькі осередки. На формування суспільної думки поважний вплив чинили діячі світу культури – публіцисти, літератори, вчені, митці. Елітарні тенденції проявлялись у прагненні піднести духовний потенціал польської культури, створити далекосяжні орієнтири загальнолюдських цінностей, відмовившись від змалювання турбот буденного життя. Нове “молоде” покоління

Історія Польщі

творців, яке вступало в життя наприкінці XIX ст., виявляло розчарування в ідеологічних доктринах і політичних програмах, виступало за розрив зі “старими” діячами. Молодий поет і філософ *Станіслав Бжозовський* (1878-1911) писав тоді:

Що ж є? Що залишилось нам, що знаєм,
Коли вже жодна з давніх вір не до вподоби?
Який же щит знайдеш від спису злоби
Людина схилу віку? Лиш голову безсило похиляєш...
(переклад *Л. Запільняка*)

Відповіді на ці питання давала група літераторів і критиків. З. Пшемський у Варшаві виступив на захист права митця мати свій погляд на життя, закликав відмовитись від суспільних і політичних проблем, займатися вищими естетичними цінностями. Гасло “мистецтво заради мистецтва” підхопили укладачі збірника *Форпости* (1895) молоді поети М. Коморніцька, Ц. Єленти, В. Налковський. Творча особистість, на їхню думку, є тим “форпостом”, який розкриває перед суспільством вищі духовні цінності. Головний редактор краківського часопису *Жице* С. Пшибишевський у програмному маніфесті (“Конфітюр”, 1898) твердив, що мистецтво повинно звільнитися від служіння суспільству і творити внутрішній світ особистості, її духовність; справжнє мистецтво лежить поза межами держав, класів, націй. Того ж 1898 р. інший літератор – А. Гурський – надав полеміці навколо призначення мистецтва дещо іншого спрямування: Молода Польща повинна служити справі виховання народу, позбавленого свободи і незалежності. Після національного пожвавлення 1905-1907 рр. більшість творців Молодої Польщі сприйняли місію виховання суспільства в дусі романтичних ідеалів. Видатний маляр і літератор *Станіслав Віткевич* (1851-1915) у 1906 р. підкреслив, що джерело всіх змін суспільних стосунків “знаходиться в людських душах”, тому завданням інтелігенції є пробудити їх. Неоромантики зробили все можливе, щоб зміцнити віру людей в національні ідеали, поєднати різні верстви спільною романтичною традицією. Проявом високого патріотизму став *Катехизис польської дитини*, написаний і виданий 1900 р. поетом і публіцистом *Владиславом Белзою* (1847-1913):

Хто ти є? – Поляк малий,
Який твій знак? – Орел білий,
(...)
Що то за земля? – Моя вітчизна,
Чим здобута? – Кров’ю і близною,
Чи її кохаш? – Кохаю щиро,
А в що віриш? – В Польщу вірю!

Настанова більшості польської інтелігенції на виховання широких верств населення в дусі усвідомлення своєї національної приналежності й цінності незалежної державності відіграла значну роль у поширенні національної свідомості всупереч поділу поляків між трьома державами й активного проведення їх правлячими колами курсу на асиміляцію (окрім Австро-Угорщини). Патріотичні ідеї стали здобутком польської інтелігенції всіх трьох дільниць. У Галичині інтелектуальне і культурне життя поляків розвивалося за європейськими зразками. Тут концентрувалися кадри польської інтелігенції з усіх земель, народжувалися нові культурні течії та ініціативи, що впливали на патріотичні настрої поляків в інших країнах. Від 1905 р. Вавельський замок у Кракові, де знаходилися усипальниці польських королів, був перетворений на музей і набув значення національного символу. У Галичині проводилися численні загальнопольські форуми, які знаменували єдність нації: збирались кошти і ставились пам’ятники польським національним діячам, урочисто відзначались їхні річниці та ювілеї. У 1909 р. гучно

пройшли ювілейні урочистості, присвячені річниці Ю. Словацького, 1910 р. – Фридерика Шопена і 500-річчю Грюнвальдської битви, 1913 р. – 50-річчю Січневого повстання і 100-річчю смерті князя Юзефа Понятовського. Виникли загальнопольські товариства Союз польських журналістів (1909), Союз польських музикантів.

Надалі важливу роль у збереженні і поширенні національної свідомості відігравала *католицька церква*. У Пруссії та Росії вона залишалася майже єдиною інституцією, в якій було дозволено вживати польську мову. Ясногурський монастир у Ченстохові, завдяки популяризації його Г. Сенкевичем, перетворився на місце паломництва багатьох поляків: щорічно до 200 тис. осіб відвідували його. Популярними були культові місця, пов'язані з Богородицею (Вільно, Лежайськ, Пекари); марійний культ став характерною рисою національної релігійності. У середовищі костелу зароджувалися нові інтелектуальні течії, які прагнули йти в ногу з часом, реагувати на суспільні потреби. У 1894 р. в Кракові почав виходити часопис *Пшегльонд повшехни* (Загальний огляд), на сторінках якого порушувались актуальні громадські питання. З другого боку, костел проводив кампанію проти поширення ліво-демократичних течій (людовців, соціалістів). Релігійні поділи відбивалися на взаєминах поляків з українцями та євреями.

Розширенню культурних впливів сприяла **освіта**. Поступ у поширенні знань найбільш помітним був у Пруссії, де на зламі століть було ліквідовано неписьменність, тоді як у Галичині неписьменних було ще 56 %, Королівстві Польському – 69 % населення. У перші десятиріччя XX ст. кількість початкових шкіл у Галичині зросла з 3965 до 6151, у Королівстві Польському – з 3929 до 6867. Середня освіта залишалася доступною для небагатьох дітей: у 1913 р. в 289 середніх школах Королівства Польського навчалось 67 тис. дітей, а у 130 школах Галичини – 42 тис.; у Познанщині цей показник був ще нижчим – 40 шкіл і 13 тис. учнів. У всіх дільницях зросла кількість середніх шкіл для дівчат.

Під тиском господарських потреб на початку XX ст. відкривалися нові *вищі навчальні заклади*. Тільки в Галичині викладання проводилося польською мовою. Тут розширили прийом студентів Ягеллонський університет у Кракові (до 3 тис.), Львівський університет (до 5 тис.) і Львівська політехніка; було створено Рільничу академію, Ветеринарну академію, Торгову академію. У Варшаві 1898 р. було відкрито політехнічний інститут ім. Миколи II, згодом – Ветеринарний інститут, а у Пулавах – Академію сільського господарства і лісництва, де викладання велося російською мовою. У прусській дільниці діяла тільки одна вища школа – Вища рільнича школа у Жабікові під Познанню. Чимало польської молоді навчалось в російських і німецьких університетах. Після революції 1905 р. кількість студентів-поляків у Варшавському університеті зменшилася до одної третини, натомість у вищих навчальних закладах Галичини у 1914 р. навчалось до 5 тис. студентів-поляків з Росії, ще близько 6 тис. – у Росії та Західній Європі. Недостатність державної підтримки освіти й вищої школи в Росії та Німеччині після 1905 р. певною мірою компенсувалася широким розвитком громадської ініціативи поляків й утворенням різноманітних культурно-освітніх товариств – університетів і курсів.

Вплив **науки** на усі галузі суспільного життя став прикметною рисою часу. В організації наукового життя відбулися незначні зміни. Притягальним центром польської науки залишалася Галичина, де діяли вищі навчальні заклади, Польська академія знань і численні товариства. Здебільшого польські вчені працювали в галузі гуманітарних та соціальних наук. Після 1905 р. активізувалося наукове життя й в Королівстві Польському. У 1907 р. за зразком ПАУ виникло *Варшавське наукове товариство* (ВНТ); воно взяло під опіку варшавський Музей промисловості і рільництва, а також низку дослід-

них груп. У гіршому становищі перебували польські вчені в Німеччині, де не було значних польських наукових осередків.

Рис.52. Марія і П'єр Кюрі в лабораторії.

Чимало польських учених було розпорошено по світу, працювали в багатьох зарубіжних країнах, зробили вагомі наукові відкриття і винаходи. До чільних учених світу належала *Марія Склодовська-Кюрі* (1867-1934), котра виїхала до Парижу і тут, спільно з чоловіком *П'єром Кюрі*, виділила радіоактивні елементи – полоній і радій. Подружжя двічі отримало Нобелівські нагороди в галузі фізики (1903 і 1908 рр.), а Марія стала першою жінкою на чолі кафедри паризької Сорбонни. Внесок у вивчення явища радіоактивності вніс також фізик *Казімеж*

Фаянс (1887-1975), який працював у лабораторіях США. Хімік *Ігнацій Мосьціцький* (1867-1946) свою наукову кар'єру розпочав у Швейцарії (пізніше викладав у Львівській політехніці), де опрацював методи виділення азоту з повітря з допомогою електричної дуги. У США інженер *Рудольф Моджеевський* (1861-1940) побудував кілька підвісних мостів.

Природничі і технічні науки найбільш успішно розвивалися в Галичині. Фізик Львівського університету *Маріан Смолуховський* (1872-1917) був автором відомих праць у галузі термодинаміки. У Львові механік *Максиміліан Губер* (1872-1950) започаткував львівську школу теоретичної механіки. Професор Рільничої академії в Дублянах *Юзеф Мікуловський-Поморський* (1865-1935) заклав основи розвитку ґрунтознавства. Поважні наукові здобутки були в зоолога, професора Львівського університету *Юзефа Нусбаума-Гіляровича* (1859-1917).

Значне піднесення на початку ХХ ст. переживали соціальні та гуманітарні науки. У полі зору вчених опинилися передусім світоглядні проблеми: закономірності соціального поступу, особистість і суспільство, детермінізм соціальних процесів, методи наукового пізнання. Ці питання розв'язувалися по-своєму представниками різних ідеологічних орієнтацій. Загалом переважали тенденції відходу від позитивістської безсторонності і детермінізму в бік ірраціоналізму і визначального впливу особистості на суспільні процеси. Навернення до романтизму йшло паралельно з обґрунтуванням невичерпних можливостей людського духу. У цьому напрямі зближувалися праві та ліві філософи й соціологи. У Кракові *Вінцентій Лютославський* (1863-1954) розвивав думки про необмежені можливості духовного піднесення людини, натхненної справедливою ідеєю й традицією. У праці *Відроджене людство* (1910) він пропагував поєднання католицизму й національної ідеї в дусі месіанських традицій романтизму. З подібних позицій підходили до соціальних проблем мислителі соціалістичного табору, які підкреслювали роль особи в суспільних справах. Серед соціалістів виділявся соціолог і філософ *Едвард Абрамовський* (1868-1918), який розробив власну концепцію “бездержавного соціалізму”, що спиралася на кооперацію й моральне вдосконалення особистості (праці *Етика і революція*, 1899; *Соціалізм і держава*, 1904). Подібні погляди розвивали соціолог *Людвік Гумплович*, філософ *Станіслав Бжозовський*. Вони проповідували “активістичну” візію суспільства, яка надавала великого значення

творчим можливостям особистості; їхні погляди мали вплив як на національний, так і соціалістичний рухи. Інакше розв'язував світоглядні питання соціолог і антрополог *Людвік Кжівіцький* – один з піонерів марксизму на польських землях. Визнаючи роль особистості, він в душі історичного матеріалізму скеровував її пізнавальну діяльність на розуміння законів історичного розвитку. У подібному душі висловлювались ідеологи соціал-демократії Р. Люксембург, Ю. Мархлевський.

Історична наука початку XX ст. зазнала впливу новітніх світоглядних течій, які надавали великої ваги духовним явищам та ролі особи в історії. У полі зору істориків опинився національний рух XIX ст., який був співзвучний стану національної свідомості початку XX ст. На III з'їзді польських істориків 1900 р. *Шимон Аскеназі* (1866-1935) поставив завдання докладного вивчення національного руху з метою усвідомлення його ідейних вартостей. Він згуртував групу молодих дослідників у Львівському університеті й розпочав опрацювання історії польських повстань. Свої студії зосередив на періоді кінця XVIII – початку XIX ст., висвітливши взаємини польського національного руху з Францією і Наполеоном (*Наполеон і Польща*, 3 томи, 1918-1919). Неоромантичні тенденції підтримували молоді галицькі історики, які 1896 р. влаштували у Кракові гучне відзначення 100-річчя від дня народження Й. Лелевеля. Вони засудили концепцію краківської історичної школи і закликали писати історію “для підкріплення сердець”. Один з них, *Станіслав Закиєвський* (1873-1936) незабаром став професором Львівського університету, опублікував праці з ранньої історії Польщі, в яких високо оцінив роль польських королів і церкви в становленні державності й формуванні нації. *Вацлав Собеський* (1872-1935) у своїх працях не уникнув ідеалізації минулого Польщі. Зрештою, після 1908 р. більшість польських істориків віддала данину неоромантизму, публікуючи малокритичні праці, в яких прославлялись якості польської шляхти, переваги устрою Речі Посполитої.

Загальна тенденція розвитку польської історіографії виявилась у зміщенні інтересу з історії держави до історії нації та суспільно-політичних ідей. Навіть послідовники краківської школи О. Бальцер і С. Кутшеба, вивчаючи історію устрою Речі Посполитої, оцінювали її державно-правові інститути без належної критичності. Діячі соціалістичного руху написали багато праць з історії національного руху. Б. Лімановський опублікував велику роботу *Історія польської демократії*, в якій виводив соціалістичні традиції з національного руху. Праці Л. Кульчицького, Ф. Перля, Ю. Пілсудського та інших соціалістів пов'язували соціалістичну течію з національним рухом, трактували соціалізм передусім як духовне явище. Для історичної думки ендеків було характерне упереджене ставлення до сусідніх народів. Антиукраїнською спрямованістю відзначалися багатотомні праці Ф. Гавронського-Равіти, який описував козацькі та гайдамацькі рухи в Україні XVII-XVIII ст. як прояв дикунства і відсталості, переносив їх на польсько-українські відносини початку XX ст.

Економічна історія, яка набула популярності у Західній Європі, цікавила насамперед молодих дослідників (К. Тимеґецький, Ф. Буяк, Я. Рутковський, Н. Гонсіоровська, В. Грабський). Найбільший інтерес викликали у цих дослідників питання розвитку фільваркової системи господарства у XVI-XVIII ст., взаємини землевласників і селян.

На початку XX ст. голосними працями заявили про себе польські мовознавці, серед яких виділявся *Александр Брюкнер* (1856-1939), випускник Львівського університету, автор понад 2 тис. праць з польського та слов'янського мовознавства, історії літератури й культури. У своїх дослідженнях він підкреслював взаємовпливи мов і культур різних народів (*Миколай Рей*, 1905, *Історія польської мови*, 1906 та ін.). Продовжувалась наукова творчість Я. Бодуена де Куртене, Я. Розвадовського та інших мовознавців.

Художня література чуйно реагувала на нові тенденції розгляду суспільних проблем. Літератори – поети і письменники – часто виступали в ролі провідників суспільної свідомості. Література Молодого Польщі представляла собою складне явище. Її визначальною рисою було прагнення поєднати провідні суспільно-політичні ідеї нового часу із загальнолюдськими моральними цінностями.

На зламі XIX і XX ст. спостерігався спалах *поетичної творчості*. Тоді розпочали діяльність більшість відомих польських поетів XX ст. Атмосферу психологізму та експресії перейняла проза. Спільним для поетичної творчості було намагання висловити внутрішні переживання, інтимні почуття, зміну настроїв, ставлення до вічних людських проблем, висока майстерність. Поетом покоління Молодого Польщі вважається *Казімеж Тетмаєр-Пиєрва* (1865-1940), особиста і творча біографія якого склалася трагічно: блискучий початок його літературної творчості був несподівано обірваний недугою мозку, що згодом переросла у тяжке психічне захворювання. На початку діяльності він проповідував “мистецтво заради мистецтва”, згодом національна тема втілювалася в його ліричній поезії та прозі (збірки *Поезії*, драма *Завіша Чорний*). *Ян Каспрович* (1860-1926) походив з селянської родини, здобув вищу освіту і з 1899 р. працював професором Львівського університету; залишив поетичні, прозові й драматичні твори. На початках у його поезії яскраво звучала соціальна тематика (поема *Христос*, драма *Кінець світу*), співчуття до людей праці. У наступний період митець захопився моральні цінності та їх роль у житті особи. У збірці *Гімни* поет вступив у символічну дискусію з Богом в обороні Людини. Після 1905 р. у творчості Я. Каспровича спостерігалось примирення з дійсністю, у якій відбивається вічна роздвоєність тіла і душі Людини, що може бути подолана лише у вірі (*Мій світ*, драма *Бенкет Іродіади*). Третім визначним поетом Молодого Польщі був *Анджей Нємцеєвський* (1864-1921), який багато уваги приділяв поетизації світу праці, покликання трудящої людини оновити світ (збірка *Польща, що підноситься*). Характерною рисою поезії Молодого Польщі була присутність у ній багатьох жінок. *Марія Коморніцька* (1876-1948) підносила тему емансипації жінки, прагнення до засвоєння інтелектуальних і моральних цінностей. У цей період розпочинається творчість велетнів польської лірики Леопольда Стаффа, Болеслава Лесьмяна та багатьох інших.

Рис.53. Станіслав Виспянський. Автопортрет (1907 р.).

На літературну діяльність покоління Молодого Польщі великий вплив мав талановитий поет, письменник, драматург і маляр *Станіслав Виспянський* (1869-1907). У його творчості відбилися духовні пошуки польської інтелігенції, яка мусить зробити складний вибір між традицією і новочасністю, не втративши при цьому своєї ідентичності. Історична тематика проходила через усі його твори. Але особливий громадський резонанс мала драма *Весілля* (1901), що стала класичною. У ній митець на тлі показу весілля інтелігента й селянки глибоко розкрив відмінності психології та духовного світу різних верств суспільства, вказав на хибність спроб оперти національну свідомість на застарілих романтичних засадах. Метафорика і символіка твору С. Виспянського донині збуджує почуття поляків, викликає дискусії. Крім того, митець написав десятки інших драм, які справили непроминуще враження на сучасників і наступні покоління. У ліричній творчості та живописі С. Виспянський проявив себе чутливою людиною, справжнім філософом, який співвідносить людські пристрасті з короткочасністю життя. З 1905 р. він працював професором краківської

Академії мистецтв (був учнем Я. Матейка). У доробку Виспянського-поета багато яскравих творів філософського змісту, в тому числі вірш, навіяний творчістю Т. Шевченка:

Як я помру, нехай не плаче
Ніхто – лише дружина.
Нещирі сльози ті собачі
І жаль ваш – наче кпина.
(...)
І як побачите, що лину
У сяєві над вами,
Мене покличете в країну
Знайомими словами...
(переклад В. Контілова)

У 90-х роках у літературу прийшов письменник *Стефан Жеромський* (1864-1925). Його новели і повісті, присвячені подіям національних повстань XIX ст., відразу привернули увагу польської громадськості. У центрі його творів завжди була особистість, яка прагне втілювати в життя високі патріотичні ідеали, але наштовхується на буденні перешкоди і непорозуміння оточення (*Сизифові праці*). З часом погляд письменника опускається все нижче по соціальній драбині, помічає світ убогих і знедолених людей, змушених вести постійну боротьбу за виживання (трилогія *Боротьба з дияволом*). Зіткнення двох світів – шляхти і селянства, безсенсовність навіть самої “справедливої” і “патріотичної” війни С. Жеромський майстерно відбив у повісті *Попіл* (1904), яка користується великою популярністю донині.

Рис. 54. Владислав Реймонт.

Інший характер мала епічна проза *Владислава Реймонта* (1867-1925). Цей самоук у молоді роки пройшов школу життя в різних соціальних середовищах, спостерігаючи за оточенням. Свої замітки і роздуми він переніс на сторінки прозових творів, в яких виступив прихильником способу життя, усталеного традицією. В епічному циклі *Селяни* (4 томи, 1902-1909) він описав селянське життя крізь призму буденності й занять, які визначені циклічністю пір року. Ритм життя села – це ритм природи, який породжує сталість, специфічну моральність, традиційність, вічність. За цю епопею В. Реймонт 1924 р. одержав Нобелівську премію в галузі літератури. У доробку письменника були також повісті на історичну тематику, твори з життя робітників (*Земля обітована*), акторів (*Комедіантка*). Інший світ села поставав з творів *Владислава Оркана* (Францішка Смацяжа, 1875-1930), селянського сина з Підгалля під Краковом. У його творах змальовано злиденне життя підгалянських селян-гуралів, їх боротьбу за землю і виживання (*Над прірвою*).

Ідеї Молодої Польщі відбилися також на **образотворчому мистецтві й архітектурі**. Вони вимагали наближення мистецьких взірців до народу, поєднання естетики і національних традицій. Центром *живопису* став Краків, де у 1895 р. Школу мистецтв очолив *Юліуш Фалат* (1853-1929), який згодом перетворив її в Академію. З його приходом поширилися впливи імпресіонізму. 1897 р. у Кракові виникло товариство *Штука* (Мистецтво), що об'єднало живописців, які віддавали перевагу імпресіонізму. Вони малювали переважно пейзажі й жанрові сцени, прагнучи з допомогою кольорів і освітлення створити у глядача певний настрій. *Леон Вичулковський* (1852-1936), як і

Історія Польщі

більшість польських малярів, навчався в європейських столицях, а потім осів в Кракові. Серед його робіт – мирні сільські пейзажі і портрети відомих діячів. Близькими до його творів були картини Яна Станіславського, Ю. Фалата та ін.

Група визначних польських малярів майже постійно перебувала за кордоном. Вони реагували на нові тенденції в європейському живописі, експериментували не тільки з кольорами, а й з формою зображення. *Юзеф Панкевич* (1867-1940) залишив помітний слід в імпресіоністичному живописі та графіці. *Ольга Бознанська* (1865-1942) теж віддавала перевагу кольору, але виробила власний стиль портретного живопису, який вдало передавав психологічні риси людей.

У *скульптурі* класичні зразки залишилися у минулому. Молоді скульптори прагнули відбити неспокійні почуття свого часу, вдавалися до алегорій та символів. Найбільш яскраво цей підхід проявився в творчості молодого *Ксаверія Дуніковського* (1875-1964), який намагався відтворити драматизм людської долі (скульптури *Прометей*, *Ярмо*, *Людина*).

Серйозні зміни відбулися в *архітектурі*. Наприкінці XIX ст. у Відні зародився стиль, який отримав назву *сецесія* (розкол). Його особливістю було заперечення пропорційності ліній та симетрії в розміщенні вікон, застосування стилізованих декоративних прикрас тощо. Стиль поширився в Європі на короткий час і незабаром відійшов у минуле. Найбільшої популярності він набув у Галичині. У його рамках народився оригінальний *закопанський* стиль в архітектурі, який диктував моду на будівництво за взірцем гуральських хат (перший такий будинок поставили гуральські майстри для С. Віткевича 1892 р. у Закопане). Однак “сецесійна” мода минулася ще до початку Першої світової війни, на зміну їй прийшов *конструктивізм* – стиль, який демонстрував вільне поєднання елементів конструкцій, відмовляючися від оздоблення фасадів. Перші будови за такими проектами (Ч. Пшибильський, Ф. Лільпоп) з’явилися до 1914 р. Архітектори вперше серйозно зайнялися плануванням забудови міст. Т. Толвінський розробив проект першого підміського поселення Зомбки під Варшавою.

У *музичному мистецтві* панували засади попереднього періоду – обробка і стилізація народних мелодій для класичних інструментів. Поезія Молодої Польщі добре надавалася до музичної обробки, а численні музичні гуртки й товариства із задоволенням виконували такі твори. Великі надії подавав молодий композитор *Мечислав Карлович* (1876-1909), великий шанувальник фольклору Татр, який загинув під сніговою лавиною у цих горах. Його симфонічні поеми (“вічні пісні”), що висловлювали смуток і трагізм людського життя, були написані в горах. Перші експерименти в композиції зробив талановитий виконавець і композитор *Кароль Шимановський* (1882-1937). Наприкінці XIX ст. світову славу здобув піаніст і композитор *Ігнацій Падеревський* (1860-1941), який ніколи не поривав зв’язків з батьківщиною (у 1910 р. він дав кошти для спорудження пам’ятника на відзначення 500-річчя Грюнвальдської битви).

На початку XX ст. з’явилась і швидко поширилася нова форма розваг – **кінематограф**. Перший кінотеатр *Люзіон* відкрився у Варшаві 1899 р. А перед війною в Королівстві Польському було вже 300 кінотеатрів, в Галичині – 70, Познанщині – 30. У 1899 р. ентузіаст кіно В. Кшемінський відкрив у Лодзі Театр “живих фотографій”. Кіносеанс тривав 15-20 хвилин і спочатку складався з коротких сцен, поєднаних в одне ціле, без написів і супроводу. Напередодні війни збудували спеціальні приміщення для перегляду кіно. У Варшаві це був кінотеатр *Аполло* на 750 місць, у Кракові – *Уцеха* на 500 місць, у Бидгощі – *Кристал* на 750 місць. На кінопокази збиралася різнобарвна публіка, переважно з середніх і нижчих верств, оскільки квитки були значно дешевші, ніж театральні. Перед війною на екрані демонстрували вже перші фабулярні, а також документальні фільми іноземного виробництва. Перші польські короткі фільми зробив

К. Прушинський ще 1896 р. 1908 р. у Варшаві було знято перший фільм з участю польських акторів під назвою *Антось*, який показував пригоди мешканця провінції у Варшаві. Прокатна фірма *Сфінкс* розпочала виробництво польських німих фільмів, в яких знімалися популярні варшавські актори А. Фертнер, К. Камінський та ін. Перші сирічки були зроблені на невисокому художньому рівні, натомість були поставлені за сценаріями повістей С. Жеромського, Е. Ожешко. 1911 р. вийшов фільм за повістю С. Жеромського *Історія гріха*. У той самий час в Голлівуді польська дівчина *Аполонія Халупець* розпочинала акторську кар'єру, яка незабаром винесла її на вершину популярності під іменем *Поли Негрі*.

Помітні зміни відбулися у **повсякденному житті** поляків. До вжитку поступово входили нові технічні здобутки – телефон, радіо, автомобіль, літак. Водночас усе відчутнішою ставала різниця між містом, в якому найперше з'являлися новинки, і селом, що продовжувало жити традиційним життям. У містах поширилося використання електричного струму та приладів. У Варшаві 1903 р. введено в дію першу електростанцію потужністю 4 тис. кіловат з напругою у мережі 120 вольт. Напередодні війни в Галичині 25 міст мали свої електростанції. Електрострум використовували підприємства та установи. У 1894 р. з'явився перший електричний трамвай у Львові, 1898 р. – Лодзі, 1901 р. – Кракові, 1908 р. – Варшаві. Трамваї позначалися номерами, а з огляду на значну кількість неписьменних – ще й спеціальними кольоровими щитами. Згадуючи ті часи, відомий поет (Ю. Тувім) склав віршик про трамваї, де були такі слова: “На цвинтар жовта трійка їде, до дому – шістка гранатова, зеленою четвіркою до зеленого Геленова доїдеш...”.

Значно зросла мережа залізниць; на шляхах з'явилися перші автомобілі, завезені аристократами з-за кордону наприкінці XIX ст. Вони швидко увійшли до практичного вжитку і перед війною в усіх польських дільницях налічувалося до 20 тис. автомобілів, найбільше у Королівстві Польському. Багатьох прихильників серед поляків знайшли повітряні польоти на літаках. Перші летуни були одночасно й конструкторами машин. Ентузіастами польотів на літаках були С. Джевецький (1844-1938), Ч. Ганський (1863-1942). Перші телефони з'явилися ще у 80-х роках XIX ст. У 1911 р. в Галичині телефонна мережа охопила 87 населених пунктів, а число абонентів складало понад 8,8 тис. Ще більшою була телефонна мережа в Королівстві Польському – 43 тис. абонентів (з них у Варшаві – 32 тис.).

Значно поліпшилися споживання та якісний склад продуктів *харчування*. Якщо в 1870 р. статистичний машканець Королівства Польського споживав за рік 236 кг зернових продуктів, 234 кг картоплі, 13 кг м'яса, то в 1913 р. ці показники виглядали відповідно 267, 420, 24. Споживання молока становило на рік 320 літрів в Познанщині, 227 – Галичині, 200 – королівстві. Зросла частка овочів і фруктів у раціоні. Рівень харчування значно відрізнявся залежно від соціальної приналежності та місця проживання: в аристократичних і багатих родинах харчовий раціон був вишуканий, у бідніших – скромніший. На селі споживали більше рослинної їжі, жирів, молока, ніж у місті. У Лодзі в 1903 р. родина з п'яти осіб тижнево споживала 7 літрів молока, 1 кг м'яса, 0,4 кг солонини, 0,4 кг цукру і рослинну їжу. За даними лікарських обстежень робітників текстильних фабрик Ченстохови 55,4 % харчувалися недостатньо, 44,6 % -- добре. Про поліпшення ситуації з харчуванням свідчило зниження смертності серед населення, відсутність “голодних” років.

У *вбранні* загальною тенденцією *моди* було спрощення і пристосування до потреб побуту та праці. Домотканні тканини майже повсюдно в місті були витіснені фабричними, а льняні й конопляні – бавовняними. З'явилися нові тканини (кретон, етамін, нанкін, штучний шовк тощо). Зміни моди відбивалися переважно на міських мешканцях,

для яких зразком для наслідування служило вбрання заможних верств. Останні запозичали взірці із Західної Європи (Парижа, Відня, Лондона). У той час в жіночій моді з'явилася тенденція до підкреслення фігури. Сукні залишалися довгими і затисненими в талії. Водночас з Дрездена поширилась мода вкорочення суконок і спідниць до колін. Популярності набули жіночі костюми з видовженими жакетами і обов'язковими блузками, іноді за взірцем чоловічого одягу. Напередодні і в перші роки війни жіночий одяг став ще практичнішим: вільні спідниці, різноманітні жакети і блузки, відсутність особливих прикрас. Спрощення заторкнуло також чоловічу моду. На початку нового століття поширився костюм трійка, що складався з брюків, піджака і камізьки, шитих з одної тканини. На округлих брюках стали робити вертикальні канти (прасуванням). Кольорові сорочки витіснили білі. Традиційні черевики з високими холявами поступилися місцем напівчеревикам з шнурівкою. Новим явищем у вбранні став спортивний одяг (для велосипеда, кінної їзди, туризму, веслування, футболу тощо), який чинив вплив й на буденне вбрання.

Із зростанням числа письмовних й освічених збільшився *попит на пресу і літературу*. За 20 передвоєнних років кількість періодичних видань зросла в Королівстві Польському з 92 до 378, в Галичині – з 126 до 495. Щорічно публікувалося близько 3 тис. книжкових і періодичних видань, з них понад 1 тис. – польською мовою. Зросла кількість польських книжкових магазинів: з 200 у 1870 р. до 630 у 1914 р. Найбільше їх було у Варшаві, в Галичині, а також на теренах України, Білорусі та Литви. Напередодні війни великі торгові фірми контролювали ринок польської (і не тільки) книжки. Так, варшавська фірма Гебетнера і Вольфа здійснювала майже половину обороту всіх польських видань; далі йшла люблінська фірма Аркта, тоді Венде. У 1910 р. у Варшаві виник *Союз польських книжоторговців*, який об'єднав торговців усіх дільниць і почав видавати часопис *Пшегльонд ксенгарські* (Книжковий огляд).

Дальшого розвитку і поширення набули *театр і концертна діяльність*. Центром національного театру став Краків. Тут 1893 р. за проектом архітектора Я. Завейського був побудований Міський театр на 1100 місць з електричним освітленням і вентиляцією. У Кракові розпочав діяльність талановитий режисер *Тадеуш Павліковський* (1862-1915), який ввів на польську сцену європейську класику, твори романтиків, а також сучасну драму С. Виспянського, С. Пшибишевського, Г. Запольської. Виникло багато менших театральних сцен, які часто давали вистави під відкритим небом або в непристосованих приміщеннях. Такі театральні вистави, на які продавали багато стоячих місць, відвідувала проста публіка, молодь. У численних театрах, незважаючи на цензуру, переважала польська драматургія.

Новим типом видовища інтелектуальної публіки стало *літературне кабаре*, яке розпочало діяльність в Кракові 1905 р. у кафе *Зельони Бальонік* (Зелена кулька). Організатори запрошували відомих літераторів, акторів, влаштовували невеликі концерти ("шопки"), репертуар яких незабаром поширювався серед населення. Тут народжувалися жартівливі віршики і пісеньки, зокрема молодого Т. Бой-Желєнського, котрі стали популярними під назвою *Словечки*.

На селі напередодні війни активну просвітницько-культурну діяльність проводили різноманітні товариства, гуртки, організації, створювані політичними партіями. Поза освітою і пропагандистською роботою вони багато уваги приділяли відпочинку і розвагам – читанню, співам, танцям. Подібна робота проводилася також у містах серед ремісників і робітників. У місті можливості відпочинку і розваг були ширшими. Новим видом розваг, що приваблював публіку, стали *спортивні змагання*. Спортивні клуби, які існували в попередні часи, вийшли до мас з показом своїх вмінь. 1903 р. у Варшаві було проведено *Спортивну виставку*, на якій клуби продемонстрували здобутки своїх

вихованців у різних дисциплінах. Виступи клубістів заохочували молодь до регулярних занять фізкультурою. У Галичині гімнастичне товариство *Сокіл* охопило своєю діяльністю десятки міст і містечок, влаштовуючи показові змагання для публіки. Свої товариства у Галичині заснували ковзанярі, велосипедисти, кіннотники. Наприкінці XIX ст. тут виникли перші футбольні клуби – *Чарні* і *Погонь* у Львові, *Краковія* і *Вісла* – Кракові. До 1910 р. футбольні клуби з'явилися також в Королівстві Польському, притягуючи тисячі шанувальників.

Назагал культурне життя поляків на початку XX ст. помітно активізувалось і набуло більш демократичних рис.